

શ્રી.

નિ • વે • દ • ન

આપણા દેશી લાખાના સાહિત્યની અભિ-
વૃદ્ધિ કરવાના સફરેશયી પતિતપાવન શ્રીમંત
સરકાર મહારાજસાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયક-
વાડ, સેનાખાસબેલ, સમરોર બહાદુર, જી. સી.
એસ. આઈ., જી. સી. આઈ. ઇ., એલએલ. ડી.,
એઓશ્રીએ કૃપાવંત ચક્રને બે લાખ રૂપિયાની
જે રકમ અનામત મુકેલી છે તેના બ્યાજમાંથી,
“ શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા ” રૂપે
બાલોપયોગી પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તદનુસાર ‘ ભરૂચ ’ એ નામનું પુસ્તક કાઢી
સૈયદ હુસૈન હુસૈન એહમદ હુસૈન એમણે
તૈયાર કરેલું તેને ઉક્ત માળામાં ૧૪૬મા
પુષ્પરૂપે આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભાષાંતરશાખા,
પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર.
વડોદરા
તા. ૫-૩-૩૭

મં. ૨.
મળમુદાર
ભાષાંતર
મદદનીશ

લા. ઠા. લાટે
રાજ્ય
વિદ્યાધિકારી,
વડોદરા રાજ્ય.

અનુક્રમણિકા

અકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
ભાગ ૧ એ	સામાન્ય માહિતી	૧
૧ હું		
૨ હું	સહેરના વિભાગ, અસલ સહેરની ૪-૧૦ અવિદ્યાસિક, સહેરના ઐતિહાસિક 'પુરાણો, સહેરના મહેલવાઓ	
૩ હું	સહેરનું અસલ નામ ને તેનાં ૧૧-૧૬ ખીમં ઐતિહાસિક નામો, સહેર ક્યારે વસ્યું ને કોણે વસાવ્યું ?	
૪ મું	સહેર રચના, ઐતિહાસિક ૨૦-૨૪ દષ્ટિએ સહેરની દૂંઠ ઇતીહાસ.	
૫ "	નર્મદા નદીની દૂંઠ ઇતીહાસ, સહેરની વ્યાપારિક ખ્યાતિ, આયાત તથા નિકાસની ચીજો, વહાણો તથા મહાવાઓ, હોટીઓ વગેરે.	૨૫-૪૦
૬ "	પ્રાચીન તથા આધુનિક સમયના ૪૧-૫૦	
ભાગ ૨ એ	સામાન્યકર્તાઓ તથા તેમના સમ- યમાં બનેલી બિનાઓનું દૂંઠ વર્ણન હિંદુ સમય— } થી ઇ. સ. ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ } ૨૨૫૦ ૧૦૦૦	

: ૨ :

૭ , ઇસ્લામી સમય ઇ. સ. ૧૧-૧૦૧
૧૨૬૭-૧૭૮૨

(અ)

૮ , બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કં. તથા
સિંધિયા સરકારનો મિલ
સમય ઇ. સ. ૧૭૭૨-૧૮૫૮

(બ)

દાલનો અંગ્રેજી અમલ ઇ.
સ. ૧૮૫૬-૧૯૧૧ ૧૦૮-૧૧૧

૯ , ઇસ્લામી સમયના ઐતિહા- ૧૧૭-૧૨૮
બાગ ૩ ને સિક પુરુષો-ઈમાદુલ-મુલક,
ચંગીઝખાન, મજમુદાર લાલુ-
ખાન,

૧૦ મું પ્રાચીન સમયના કેટલાક ૧૨૮-૧૩૪
હિંદુ ઋષિઓ—ભૃગુઋષિ,
વ્યવનઋષિ, શમણ બાબા.

૧૧ , ઇસ્લામી સમયના કેટલાક ૧૩૫-૧૪૨
ઓલિયા-હજરત બાબા રય-
દાન, મખદૂમ સૈયદ ચરફ-
દીન મરાઠવી, હજરત સૈયદ
એદમદ એદુસ.

૧૨ , શહેસ્તા કેટલાક નામાંકિત ૧૪૩-૧૪૬
મુસ્લમાન વિદ્વાન મદાપુરુષો:
અલ્લામા દસન બદ્દુદ્દીન
બિન નૂહ શરૂબી, અલ્લામા

શાહ સિંહાનુલલાહ બરખી,
અલ્લામા હંઝલ ઇરફાક
બરખી.

- ૧૩ ,, શહેરની નજીવા લાયક ૧૫૦-૧૬૦
જગ્યાઓ-બુઝુક્કમિનું મંદિર
દશાકમેધની જગ્યા, શહેરનો
કોટ, મદ્રેસા મરિજદ, શહેરની
હુમામરિજદ, પારસીઓનું
બાંધું દખનું, પલ્દાની કોઠી,
પલ્દાની કબરો, જર્મલ વેકમ
બર્મની કબર.

પ્રસ્તાવના

હિંદુસ્તાન તથા બહારના દેશોમાં સેંકડો વર્ષોથી વ્યાપારી કેન્દ્ર તરીકે પ્રખ્યાત રહેલું ગુજરાત પ્રાંતનાં પ્રાચીન બંદરોમાંનું એક બંદર ભુગુકચ્છ, પ્રખ્યાત દોલમી (ખ. સ. ૧૫૦)નું બારીગાઝા, તથા પેરિસના કતાર (ખ. સ. ૬૦-૨૧૦ નું બારીગાઝા - તે એક વિગતવાર ને દખ્ખણ-સહિતનો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સમયનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરી પ્રગટ કરવાનો મારો પ્રયાસ તથાચાર વર્ષો થયાં ચાલુ છે, જે હુંક સમયમાં ખુબની મહેરબાનીથી બહાર પાડવાની આશા રાખું છું.

ઇતિહાસ વિષે જુના ને બરેસાલાયક દખ્ખણ-સહિત મેળવતાં થતી અગત્યોને લીધે, તેમજ ઐતિહાસિક પુસ્તકોનો જોષ્ઠો સંગ્રહ જુદે જુદે ઠેકાણે હોવાના સળખે સંતોષકારક પરિણામ આવતાં વિલંબ થતો હોવા છતાં, ભરૂચના એક વતની તરીકે એક નજવી પથુ ઉપયોગી સેવા આ ક્ષેત્રમાં મારાથી થઇ શકે ને પ્રાયમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીવર્ગને ઉપયોગી થાય તેવા હેતુથી, આ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પ્રાચીન તથા અર્વાચીન

સમયનો, પ્રખ્યાત ને ભરોસાલાયક અરખી-
 કારસી-ડક્ટ-અગ્રેજી ને ગુજરાતી ઐતિહાસિક
 મથોમાંથી પ્રાપ્ત કરી, તેમ જ જનમહેનત ને
 શોધખોળ કરી તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

મારી માતૃભાષા ઉર્દુ હોવાને લીધે, તેમ જ
 ઐતિહાસિક લખાણોની માહિતી નહીં હોવાને
 સબબે, વર્ણન કે લખાણોમાં ભૂતો જણાય તો
 વાંચકેવર્ગ ઉત્તેજનની ખાતર ક્ષમા કરી દર-
 ગુજર કરશે એવી આશા છે. આ ઇતિહાસ
 ભરૂચ શહેરને લગતો હોવાને કારણે મેં એમાં
 જનતાસુધો શહેરને લગતી ઐતિહાસિક ખીના-
 ઓતું જ વર્ણન કરેલું છે.

ગુજરાતી ઇતિહાસમાં વ્યાકરણ અગર લખા-
 ણની રીતમાં જોઈ તો સુધારો સૂચવવા માટે
 કાઠિયાવાડમાં આવેલા મંગરોલના મારા સ્નેહી
 રા. રા. કેશવરામ કાંધીરામ શાસ્ત્રી (ભમ-
 લાનીઆ)એ મને મદદ આપ્યા બદલ તેમનો
 આભાર માનવાની તક લઈ છું.

ભરૂચ, જુમા મસજિદ } કાઝીસૈયદ મુરૂદ્દીન
 તા. ૧-૨-૧૯૩૬ } હુસેન એહમદ હુસેન

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૧	૨૨	હવાલદાર	હવાલે-દાર
૨૪	૧૧	માં	નાં
૧૧	૧	શહેરનું રસલ	શહેરનું અસલ
(પ્રકરણ ૩)૩		ભાગ-૧	કાઠી નાંખવો
૪૧	મથાળે	વગેરે	વગેરે
	(પાનાપર)		
"	કોલમ ૬	નાણુંદા	નાણુદા
૬૫	પંક્તિ ૬	મખદમ	મખદમ
"	૭	મખદમપુર	મખદમપુર
૭૪	૩	સેયદ અહમદશાહ	સેયદ એહમદ
			સાહેબ
૧૧૮	૧	વયની	વયનો
૧૨૨	૯	રમહાન	રમહાન
૧૩૬	૧	એમના આવવાની	(આખી ઇમારત
		સાલમાં	કાઠી નાંખવી)
૧૩૮	૧	મખદ્દલ	મખદ્દમ
૧૦૯	૪	ખીરના	રાયણ
"	૮	તેમના	તેમને
૧૪૦	૫	અને	તે

૧૪૪	૬	સંપાદવ કરેલું	સંપાદન
	૯	દા-મુલલક	દામુલે
૧૫૦	(હિડીંગ)		મદ્રેસા
	પ્રકરણ ૧૩		પછી,
			જુમા
			વધારવ
૧૫૨	૧૧	આશરે ૬૦૦ વર્ષથી	(આખ
			કાલી
૧૫૫	૧૦	રહમાન	રયહાન
"	ઉલ્લુ	શહેરની જુમા	શહેરની
	હિડીંગ	મજ્જદ	મસ્જિદ
૧૫૭	"	પારસીઓનું કુકર	પારસી
		વાડનું જીનું	કુકર
		દોખમું	જીનું

ભરુચ

ભરુચ, નર્મદાકાંઠે, રૂવરાકની મૂર્તિ.

‘ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સમયના શહેર ભરુચ (ભૂગુકરછ) નો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ’

ઈ. સ. પ. ૨૦૦૦ } થી ઈ. સ. ૧૯૧૧
૧૦૦૦ } મુખી.

ભાગ-૧

પ્રકરણ ૧ : સામાન્ય માહિતી

શહેરનું, પર્વત, મનુરિશ્વ, શહેરની લંબાઈ તથા
પરિઘટન, શહેરની વસ્તી, મુનિસિપલકોર્પોરેશનની રકમ.

શહેરનું વર્તન
શહેર ઉપર અસરકારક તા
૧૨ ને ૫૨° ૨૫' ૩૦" ૩૦", ૨°

પર— ગુજરાતની પ્રખ્યાત નર્મદા નદીના-કિનારે-
ખી. ખી. એન્ડ. સી. આઈ. રેલ્વે લાઇનપર આવેલું છે.
એ મુંબઈ ઈલાકામાં સિંધ સિવાયતુ હ મું ને ગુજ-
રાતમાં ૪ થું શહેર ગણવામાં આવે છે.

ચતુર્દિશા

હાલની મ્યુનિસિપલ હદ મુજબ,
શહેરની ચતુર્દિશા નીચે મુજબ

છે—

પૂર્વે — રેલ્વે સ્ટેશન મૂઢી કસક, મુઅમ્મમપુર-
વગેરે.

પશ્ચિમે — ફૂકરવાડા, કાઢીતલાવડી, દેહગામ વગેરે.

ઉત્તરે — મુહમ્મદપુરાતું રેલ્વે સ્ટેશન મૂઢી કંથા-
રિયા, ચેરપુરા, નંદેવાલ વગેરે.

દક્ષિણે — કોટની ડિવાલ મૂઢી નર્મદા નદી.

અસલ શહેરની લંબાઈ- (કોટ-
ની હદ મુજબ) પૂર્વ-પશ્ચિમ
સરેરાશ શ્રીટ ૪૫૦૦ છે, ને
પહોળાઈ ઉત્તર-દક્ષિણ સરેરાશ શ્રીટ ૬૦૦ છે. તેના
વિસ્તાર ચોરસ વાર ૮૦૦૦૦૦ થાય છે.

હાલની મુખરાર્ધ હદ મુજબ શહેરના ' પુરાઓ '
સાથ, શહેરની લંબાઈ આશરે ૨૫ માઈલ ને પહોળાઈ

આશરે ૦૧૧ માઈલ ગણવામાં આવે છે. એ સખળથી શહેરની ઉપમા પાઘડી-પનાથી અપાય છે.

શહેરની વસ્તી

સને ૧૯૩૧—૩૩ ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે શહેરની વસ્તી કુલ ૪૫૫૩૦ ની ગણાઈ છે. તેમાં પુરુષો ૨૨૭૬૫ ને સ્ત્રીઓ ૫૭૭૬૫ છે.

મુધરાઈની
ઉપજ

સને ૧૯૩૪-૩૫ ની સાલમાં શહેરની ઉપજ રૂ. ૩૦૮૮૨૬-૩-૩ થઈ હતી.

પ્રકરણ ૨

શહેરના વિભાગ, અસલ શહેરની ચતુર્દિશા, શહેરના
ઐતિહાસિક 'પુરા'ઓ, શહેરના મહોદ્દાઓ:

શહેરના વિભાગ આ શહેર ઘણું જૂનું ને ઐતિ-
હાસિક હોવાના સળખે એની હદ
વખતોવખત બદલાયેલી રહેલી છે. હાલની સુધરઁઈ
હદ મુજબ એના બે વિભાગ પાડી શકાય એક
ભાગ ખાસ શહેરનો જે 'કોટ' ના નામથી ઓળખાય
છે. ને બીજો શહેર બહારનો-જે 'બહારકોટ' ના
નામથી ઓળખાય છે. કોટ અથવા કિલ્લામાં આવેલી
હદવાળા શહેરના ભાગને કોટ, ને બહારના ભાગને
બહારકોટ કહી શકાય, પરંતુ અત્રે એ ભાગ, (કોટ)
મોટે ભાગે જુઝામસ્જિદથી બેગમવાડી સુધીનો
ગણાય છે, ને ' બહારકોટ ' નો ભાગ પશ્ચિમે પુરબથી
(લંબાઈમાં) વેંગલપુર-પારમીવાડ, છાલાવાડથી મુસલ-

માનવાડ, ખારવાવાડ, મોદાગરવાડ, સૈયદવાડ, વગેરે સુધીનો ગણાય છે. આ છેલ્લી હદનું કારણ એ છે કે, આ તરફની આબાદી પાછળથી વધવા પામી છે, જેથી અસલ શહેરનો ભાગ-ખંડાર શહેરના ભાગથી હી. સ. ૬૪૦ માં-ઈ. સ. ૧૫૩૩ માં સુલતાન સુલતાન ખંડા-દુરગાહે શહેર આસપાસ ખોદાવેલ ખંદક (ખાડી) ને લીધે જુદો પડી ગયેલો છે.

કિલ્લા તથા ખાડી બાબદ સુલતાન મજકુરે કોતરા-વેલો શિલાલેખ હાલમાં કુરળ પર હસ્તખ પાસે આવેલી નાની મસ્જિદમાં, મોગૂદ છે. એ ખાદખો પહેલાં ઘણી જાડી હતી, જેમાં નમંદા નદીનું પાણી ભરાઈ રહેતું. તેથી ખંડારના દુશ્મનથી શહેરનો બચાવ કરી શકાતો. સાંભળ્યા મુજબ એ ખાદ પર પશ્ચિમે કુરળ તરફ (મક્કી દરવાજા પાસે) એક પૂલ જેથી લેવાય એવો ગોઠવવામાં આવ્યો હતો, જે દુશ્મનનો ચડાઈ વખતે જેથી લેવાતો હતો. સદરહુ પૂલ, બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ભરુચના છેલ્લા નવાબ પર કરેલી ચડાઈ વખતે તોડી નાખેલો.

(કોતનો હદમાં
આવેલા) અસલ
શહેરની ચતુર્દિશા

પૂર્વે — કોટ અથવા કિલ્લાની
દીવાલ મૂકી ખંડારની જાડાઈ
વાળો-ભાગ ખાડી તથા રતન

તળાવ.

પશ્ચિમે — કોટની દીવાલ મૂકી ખંદક અથવા ખાડી-
વાળો લાગ, તે મૂકી કુરજો, ને ત્યાંથી
કેળાપીઠ તરફ જવાનો રસ્તો.

ઉત્તરે — કોટની દીવાલ મૂકી ગઢેડિયાવાડ, કાઠા-
તળાવ, રત્નતળાવ વગેરે.

દક્ષિણે — કોટની દીવાલ મૂકી નર્મદા નદી.

શહેરના ઔતે- પૂર્વે — ચંગીઝપુરા (જે
હાસક પુરા ભૂલથી ચિંગસપુરા નામથી
જાણખાય છે.) કળીરપુરા,

(ઘણું કરીને કળીરખાનના નામથી)
કંગાલપુરી, મુઅઝઝમપુરા, નેકઆલમપુરા
અથવા મુગલપુરા, નરસિંહપુરા વગેરે.

પશ્ચિમે — મુહમ્મદપુરા, ઇસ્લાકપુરા, વેજલપુરા
સેરપુરા વગેરે—

(શહેરના મહોલ્લાઓ)

રાધરાધ મુજબના
મહોલ્લાઓ (હલ્લા
વાર)

શહેરની મુધરાઈ પ્રમાણે પાંચ
હલ્લા — એ — બી — સી — ડી
ને ઈ-પાડવામાં આવેલા હોવાથી
તેના વોર્ડવાર, મહોલ્લાઓનાં

નામ નીચે મુજબ છે:-

વોર્ડ નંબર ૧- અડેશ્વરી દરવાજાથી ચેપી રોડના દવાખાના સુધીના રસ્તા તરફના મહેલ્લાઓ -

ખહારની જાડાઈ, ખારવાવાડ, સોમનાથનો ટેકરો, લોધવાડનો ટેકરો- (પૂર્વ તથા પશ્ચિમ તરફનો ભાગ) કાલીવાડ, કબીરપુરા, (ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફનો ભાગ), ગંધારિયાની ખડકી, માતાશેરી, ભોજ માસ્તરનો ટેકરો, પુરહાનપુરા, કસક, મોઝમઝમપુર, કસકપટ્ટી ઢંડવાડ, મોઝમઝમપુર માછીવાડ, મોઝમઝમપુર ખાલખાવાડ, તથા લાંગીવાડ, ઘોળીકુંડ, મોગલપુરા, માછીવાડ, ગોલવાડ, ઘોળીકુંડનો ટેકરો, માસ્વાડી ફજિયું, કાલીવાડ, શવળિયાવાડ, કુંભારખાડી, મુઘિયાપુરા, ઘીકુંડી, ચગીએપુરા, ગોલવાડ, ચંગીઝપુરા પાટીદાર વર્ગો, માફફજિયું, લાંગીવાડ, વગેરે

વોર્ડ નંબર ૨- અડેશ્વરી દરવાજાથી હાલમશેરીના રસ્તા સુધી-પીંતરાનો ટેકરો, અશીલુવાલાની ગલી, વાંદરા પુરખ (અસલ બહાદુર પુરખ), હાલમશેરી, કુંભારવાડ, પીંતરગલી, પરાતશેરી, આચારવાડની ખડકી, પાટીદારની ખડકી, પારેખનો ખાંચો, જગાશેઠની ખડકી, દેસાઈફજિયું, જગાશેઠનું ટેકરું, હાલખાં બજાર ગોલવાડ, મુકલગેરી, દેસાઈફજિયું,

નવા ડેરા, યુનસીની ખડકી, નથુ ચોલણની ખડકી, મોતીલાલ સાહેબની ખડકી, નારણદેવની ખડકી, દાણ ઠલાણની ખડકી, લોધવાડ, તુંગડીની ખડકી, મલેક વાડ, દુમવાડ, સોનેરી મહેલ, ઘાંચીવાડ, હનુમાન-શેરી, નાની લોધવાડ, ઠારની ખડકી, ઝવેરી મહેલો, લાણાલાઈની ખડકી, પાડા પોળની ખડકી, જલિયા મસ્જિદની મહોલત, પાવડિયાની ખડકી, હજીરાનો ટેકરો, ગરૂડાની ખડકી, શ્રીજીમંદિરની સામેની ખડકી, શ્રીજીના મંદિરની ખડકી, કાંચલી પીઠ, જાડી વખાર, શ્રીમાલી પોળ પાછળની ખડકી, ઠંસારાવાડ, જૂની છીપવાડ, ખલાસવાડ, ગલિયારવાડ, વડાપાડ, પાવડિયાની ખડકી, ઠોઠીનો મહેલો, જૂની વહોરવાડ, ભંગીવાડ, કુતુબપુરી દરવાજો, મલેકવાડ, વહોરવાડ, ઇનાયતવાડ (નવાયતાવાડ), જમશેદખાગ, મારશાલનો ખાંચો વગેરે.

વોર્ડ સી- ના મહેલોઓ, આડેશ્વરી દરવાજાથી મુધાર ફળિયા તરફ —

કુંભારવાડ, માંહેની જાડાઈ (અંદરની જાડાઈ) અળદાલવાડ, દેલવાડ, પરશોતમ જીગારીનો ટેકરો, હનુમશેરી, શિવલાઈ શુક્લની શેરી, નગરચેઠની ખડકી, મહેરીફળિયું, ઠંગાલપુરી, ચેઠફળિયું, ભૂતગલીની

ખડકી, ભાલાજીની ખડકી, મીરધાવાડ, જગાશેઠની
ખડકી, ધાડિયાશેરી, ધોતિયાવાળાની ખડકી, સતીની
ખડકી, વરજીવન કીકાની ખડકી, કાલા પહાડની આમલી
ચાંપાનેરની ખડકી, પાઠેક ફળિયું, સાંકડીશેરી, કેસુર-
મામાતું ચકલું, જૂતનાથ ફળિયું, હોડીવાલાનો મહેલો,
જમીઅતરામની ખડકી, દર ફળિયું, હેઠાણા, હિંદ
ચુનારવાડ, આફ્રિસની ખડકી, પદ્મણુવાડ, મુસલમાન
ચુનારવાડ, ગોહડીઆવાડ, પખાલીવાડ, મુસલમાન
ચુનારવાડ, હાજીપીર કીરમાની, લંગીવાડ, ચુડીવાલાનો
મહેલો, લાલખબાર, કાજમખાર, શુકલવાલાની મહો-
લત, કાજસાહેબનો ચોક, હાથીખાર, હુકીમજીની
ગલી, પારસીવાડ, રશિફીલસ્ટ્રીટ, મદ્રસાની ખડકી,
બેગમવાડી વગેરે.

વોર્ડ ડી- કતોચોર દરવાજાથી ચાર રસ્તા તરફના મહેલોઓ—

માલીવાડ, ખરકતવાડ, ધૂસવાડ, પારસીવાડ, સોદા-
ગરવાડ, મુસલમાન સોદાગરવાડ, બામાસનો મહેલો,
હેઠાણા મહોલત, પીપલીચોક, નેકજેનમાઈની મહોલત,
બાદશાહી મસ્જિદની પાસેનો મહેલો, મુસલમાન
ખારવાવાડ, વાણિયાવાડ, મહાદેવફળિયું, બાવાચકલું,
કાગફળિયું, વાણિયાવાડ, વાંસફોડા મહોલાત, ડુંગાજી

વાડ, માછીવાડ, નીલમવાડી, ઇસહાકપુર, ગામડિયા
વાડ, ઘાંચીવાડ, જાંચી મસજીદ, પોમલાવાડ, વગેરે.

વેડ' ઇ-ગોપાલ મીલ એરાથી વસંત મીલ સુધી.

હીંગીવાડ, આલી, આલીકાછીઆવાડ, ડભોઈવાડ,
ભાટવાડ, ઠંગાલપુરી, કોલીવાડ, નવાપુરા, સૈયદવાડ,
સુંદિયાવાડ, ખાટકીવાડ, મૂંડાફળિયુ, ઠાંગરાવાડ,
સીંધીવાડ, ડબ્બીપુરા, હુણસવાડ. શકરકુઈ, મોટી-
નાઘોરીવાડ, (પૂર્વ તથા પશ્ચિમ તરફના ભાગો),
ખાલપાવાડ, નાની તથા મોટી ડુંગરી, વેરાગીવાડ,
ગડરિયાવાડ, (પૂર્વ તથા પશ્ચિમના ભાગો) લંગોટિયા
વાડ, ઘોળીવાડની મહોલાત, કસાઈવાડ, યુમલાવાડ,
ફાટાતલાવ, કુંભારવાડ, કાનુગોવાડ, (પૂર્વ તથા
પશ્ચિમના ભાગો) કુંજરીવાડ, ભડિયારવાડ, મોચી
ગલી, ગાંધી બજાર, પીંજાર ગલી, પરદેશીવાડ, શકર-
કુઈ ગોત્રવાડ, મલેકવાડ પૂર્વ તથા પશ્ચિમના ભાગો,
મુલતાનીવાડ, (પૂર્વ તથા પશ્ચિમ તરફના ભાગો),
નાનો નાઘોરીવાડ, શકરતલાવ, (પૂર્વ તથા પશ્ચિમ)
મહમદપુરા ગોત્રવાડ, અબદાલવાડ, પીરકાઠી, વાઘરી
વાડ, કુંભારિયાટોલ, લીમડીચોક, લીમડીચોક ઢંડવાડ,
વગેરે—

પ્રકરણ ૩

શહેરનું અસલ નામ ને તેનાં બીજાં ઐતિહાસિક
નામો, શહેર ક્યારે વસ્યું ને કાણે વસાવ્યું ?

ભાગ ૧

શહેરનું અસલ નામ ને તેનાં બીજાં ઐતિહાસિક નામો.
આપણને જૂના શિલાલેખો તથા જૂનાં ઐતિહાસિક લખાણો પરથી જણાય છે કે ભરૂચનું અસલ નામ (મૃગુકચ્છ) અથવા ભૂગુપુર (ભૃગુપુર) હતું. જે નામ હિંદુ માન્યતા મુજબ ઇ. સ. પૂર્વે વેદના સમયમાં થઈ ગયેલા હિંદુ ઋષિ નામે ભૂગુઋષિના નામ પરથી અપાયલું હોય એમ માનવામાં આવે છે.

આ શહેરનાં નીચે પ્રમાણેનાં ઐતિહાસિક નામો આપણી જાણમાં છે:—

ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં લખાયેલી
જોદ-જાતક કથાઓમાં, હિંદુ પુરાણોમાં
અને ગીરનાર પર્વતની ખડક પર સૂર-
દામનના વખતના તેમજ નાસિકની ગુફા-
માંના શિલાલેખોમાં—

ભુગુકર
કે-
ભુકર

પેરિપ્લસ તથા ટોલેમીના કર્તાઓના
લખાણમાં — (ઇ. સ. ૬૦-૨૧૦)

બારગાઝો
બારીગાઝા
કે બારગોસા

સાતમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ
આવેલા પ્રખ્યાત ચીનાઈ જોદ સાધુ
હુઆન-શાંગના લખાણમાં

પોલુ-કે-
ચી-પો

પ્રખ્યાત અરબ કર્તાઓ ઇબને-ખુરદાઝબા,
અલખિલાદરી, તથા હમવીની કુતુહલ
પુલ્હાન વગેરેમાં

‘ બરસ, ’
અલબરસ
કે ‘ બરન ’

ફારસી કે ઉર્દૂ લખાણો કે દસ્તાવેજોમાં—ભરૂચ
કે ભરોચ.

મરેઠાઓના સમયના લખાણોમાં— ભટાય (મટોચ)

અને ઉવટ હાલના અંગ્રેજ સમયમાં અંગ્રેજી
લખાણોમાં — ભરૂચ, ભરોચ કે બ્રોચ.

એ કારણે ગુજરાતીમાં ‘ ભરૂચ ’ ને અંગ્રેજીમાં

બ્રોચ લખાય કે બોલાય છે.

શહેર ક્યારે વસ્યું ?
ને કોણે વસાવ્યું ?

હવે શહેર ક્યારે વસ્યું ને કોણે
વસાવ્યું એ આપણે જાણવાની
જરૂર છે.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લખાણોના અભાવે તેમજ
જૂની શોધખોળ આ શહેર વિષે નહીં થયેલી
હોવાના કારણે એ શહેર વસ્યા બાબતની
સાલ નક્કી કરવાનું અથવા તેનું અનુમાન કરવાનું
મુશ્કેલ છે. છતાં હિંદુસ્તાનમાં સિંધુકિનારે ' મોહન
-જો-દેરો ' અને સતલજને કિનારે ' હરપ્પા ' ટેકરી-
ઓમાં, બોહકામ કરવાથી ઘણા જૂના કાળનાં દટા-
યલાં શહેરોનાં ચિહ્નો નીકળવાનું આપણી જાણમાં
આવેલું છે. આ શહેર પણ ટેકરાટેકરી પર વસેલું
હોવાના સબબે તેમજ નર્મદા નદી પર આવેલું હોવાથી
ઇ. સ. પૂર્વેથી ઘણાં વર્ષો પહેલાંથી હિંદુસ્તાનનું
પ્રખ્યાત જૂનું બંદર હોવાનું ગણવામાં આવે છે.
હિંદુસ્તાનમાં ઘણા જૂના કાળમાં એટલે ઇ. સ. પૂ.
૩૫૦૦-૬૬૪ સુધીમાં પ્રખ્યાત ગણાતી ધ્રુવિક પ્રગ્તના
સમયમાં પણ, આ શહેર— ' યુગચતુ' બંદર '
તરીકે ગણાતું હતું.

ભરુચ જિલ્લામાં દક્ષિણ તરફના નદીકિનારા પર અંકલેશ્વરથી હાંસોટ સુધીમાં હજારોની સંખ્યામાં આવેલાં તાડનાં ઝાડોમાં — “ તાડ ” શબ્દ દ્રવિડ ભાષામાંથી નીકળતો માનવામાં આવે છે.

ભરુચના વતની પરલોકવાસી ગણપતરામ હિમતરામ દેસાઈએ ગુજરાતી ભાષામાં રચેલા ભરુચ શહેરના ઇતિહાસ (પ્રાચીન તથા અર્વાચીન) ના પ્રકરણ ૪ થા ના પૃષ્ઠ ૨૨ માં નર્મદા નદીથી મહી નદી સુધીના પ્રદેશને હેડંગાવન (હેડંગાનું વન) ગણેલું છે. જે તેમના લખાણ મુજબ એક રાક્ષસી હતી કે જેને હાટિકા અને તાડિકા નામની બે દીકરીઓ હતી. હેડંગાના ગુજરાં પછી તેઓ માલિક થવાના કારણે એ વન તેમની માલિકીમાં આવ્યું, જેમાં ‘ તાડિકા ’ ના ભાગમાં પૂર્વ તરફનો, ને હાટિકાના ભાગમાં પશ્ચિમ તરફનો ભાગ આવ્યો. એ કંતકથા પરથી એટલું તો અનુમાન થાય છે કે એ નામ (તાડિકા) “ તાડ ” શબ્દ પરથી આવેલું હશે, જે તે જમાનામાં, અગર ઘણા જૂના કાળમાં, નર્મદા નદીના કિનારા પર દક્ષિણ કિનારેથી સમુદ્ર સુધીમાં લાખોની સંખ્યામાં આવેલાં તાડનાં ઝાડો પરથી આપવામાં આવેલું હશે. અને જમાનાના સુધારા મુજબ જેતીની શરૂઆત થતી

વખતે ખેડુતોએ અગર વસ્તીવાળા હોદ્દાએ પોતાના વપરાશ અર્થે એ જાડીને કાપી નાખી જમીન સંપાદ કરી નાખી હશે. હાલમાં પણ આપણે ઘણી જગ્યાએ જ્યાં મોટાંમોટાં વન અને ઝાડો હતાં ત્યાં એ વનનો નાશ કરી અને ઝાડો ખોદી નાખી વપરાશમાં જમીન લેવાયાનું બહીએ છીએ.

ઉપલી હકીકત પરથી, તેમજ પુરાણોમાં આ શહેર એક પ્રખ્યાત તીર્થની જગ્યા હોવાનું વર્ણવેલું હોવાથી; આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે આ શહેરની આબાદીને લગભગ ૪૦૦૦ થી ૫૦૦૦ હજાર વર્ષો થયાં હશે.

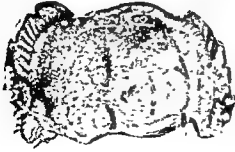
કારણકે આ શહેરની કેટલીક ટેકરીઓ પર ઘર બનાવતાં ખોદકામ કરતાં, અથવા ઊંડા પાયા ખોદતાં કેટલાંક જૂનાં મકાનોના પાયા, મકાનોનાં ચિહ્નો, મોટીમોટી અને પહોળી પાકી છટો, જૂના વખતની મૂર્તિઓ, સિક્કાઓ વગેરે નીકળી આવે છે. એ જ ઐતી જૂની હસ્તી વિવેનો મોટો અને સખળ પુરાવો છે.

હવે આ શહેર કોણે વસાવ્યું હશે એ વિષે આપણે બાલવાનું છે. હિંદુશાસ્ત્રોના લખાણ મુજબ તેમજ હંતકથા પ્રમાણે આ શહેર ભૃગુકવિએ નર્મદા

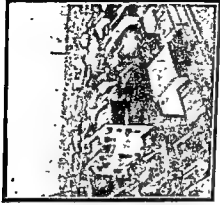
નદીના કિનારા પર કુમંની પીઠ પર નંદન સંવત્સરમાં
માઘ સુદિ ૫ ને દિવસે વસાવ્યું હતું, જેમના વંશમાં
હાલના લઙ્ગના ભાગવ બ્રાહ્મણ હોવાનું જણાવવામાં
આવે છે. આ ઋષિ કથાંથી આવેલા તે ઘણા જૂના
કાળની વાત હોવાથી જણાવવું મુશ્કેલ છે.

ગણપતરામ હિંમતરામ દેસાઈની ઐતિહાસિક
કૃતિમાં, આ ઋષિ દક્ષિણ તરફથી અદાર હજાર
કુર્બુખનાં માણસો તથા પોતાના સાથીઓ સાથે અહીં
આવી આબાદ થએલા હશે એમ વર્ણવેલું છે. ને તે
કારણથી એ જગ્યા ભૃગુઋષિના મંદિરના નામથી-
લઙ્ગ શહેરથી પૂર્વમાં — નદીકિનારા પર પ્રખ્યાત છે.

મારા નમ્ર મત મુજબ તો આ ઋષિ દક્ષિણમાંથી
નહીં આવતાં ઉત્તર તરફથી આવેલા હોવા ભેદભે.
કારણકે ઘણા જૂના કાળમાં ભૃગુકચ્છ બંદરે આવવા
માટે, (દરિયામાર્ગે સિવાય) બહારથી આવવાને માટે
બે માર્ગો હતા. એક રસ્તો હિંદુસ્તાનની ઉત્તરમાં,
કાશ્મિરથી સિંધ તરફનો—જે વાટે આવ્યા પછી સિંધુ
નદીના કિનારે હાલ જ્યાં કરાચી બંદર આવેલું છે ત્યાં
બારબેરિનકોન (ઘણું કરીને આ નામ ઓક લાપાનું છે.)
નામનું બંદર હતું, જ્યાંથી કાઠિયાવાડના કિનારે થઈને
ભૃગુકચ્છ બંદરે અવાતું હતું, ને ખીજે પૂર્વમાં મહાલી-

મોટા માકાબ્રિકિયા, ભરુચ
(ગાંધાર મમથના વિરાટ સિંહપત્નો અવશેષ)
માથાની લંગાઈ ૩ ફુટ; પહોળાઈ ૨ ફુટ.

દાવર આગળથી ભરુચનું વિહંગાવલોકન.

પટ્ટણથી વિંધ્યાચળ પર્વતની પાસે પુશ્પીને રસ્તે ઉત્તરજનને રસ્તે અવાતું.

ભૃગુઋષિ, તે વખતના એક પ્રખ્યાત ઋષિ હશે જેથી ખનવાબેગ છે કે કાઠિયાવાડના કિનારા પર આવેલી જૂની અને પ્રખ્યાત તીર્થની જગ્યાઓ દ્વારકા, માંગરોલ, પ્રભાસમાં આવેલું સોમનાથ વગેરે જગ્યાઓ-એ થઈને પોતે ભૃગુકચ્છમાં આવેલા હશે. કારણકે માંગરોલ સ્ટેટની હદમાં નેહી નદી પર કામનાથનું મંદિર--જુના કાળથી ભૃગુઋષિના મઠ તરીકે હોવાનું પ્રખ્યાત છે. જે વિષેનો એક શિલાલેખ તે જગ્યાએ હાલ મોબૂદ છે. અહીં દરવરસે શ્રાવણ વદ ૧૪ ના રોજ હિંદુઓનો ભારી મેળો ભરાય છે જે વખતે સ્ટેટની આફિસોમાં રજા પળાય છે.

ખીજે મત એ છે કે ભૃગુકચ્છ અથવા ભૃગુપુર, ભૃગુઋષિએ વસાખ્યા બાળનની વાત માનવા નેવી નથી. પહેલાં એ શહેર એક ગામડા જેવું હશે ને પાછળથી ભૃગુઋષિ અહીં આવી રહેતા હશે. જે કારણથી તેમના નામથી આ શહેર એક જંદર તરીકે પ્રખ્યાતિ 'પામેડું' હશે. એના પુરાવામાં દલીલ એ રમ્મી કંદવામાં આવે છે કે, ગાર્ગગાજા અથવા ખારીગાજા નામ ઓક પ્રવાસીઓ 'પેરિપ્લસ' તથા ટ્રોલીમીના

કર્તાઓએ આપેલું છે. તે ભૂગુકચ અથવા ભૂકચ પરથી થયેલું છે. જેમ આ શહેરનું નામ ‘ભરૂચ’ પરથી ‘ખરૂચ’ અગર ‘ખરૂજ’ અરબીમાં થયેલું છે તેમ ભૂકચ (ભૂ+કચ) નો ખરૂ+કચ થઈ, વધારે વપરાસને લીધે ખારૂગાઝા બોલાવા લાગ્યું હશે. જૂના કાળમાં ખંભાતના અખાતથી સિંધ સુધીનો દરિયાકિનારો લાગ ‘ખારૂગાઝાનો અખાત’ કહેવાતો. જે કારણથી પેરિપ્લસના કર્તાના લખાણમાં આ નામ તેણે વર્ણવેલું છે. કાઠિયાવાડના કિનારા પર આવેલાં ખંદરોમાં માંગરોલ ખંદર તથા વેરાવળ ખંદરના કિનારાના લાગો એ જ કારણથી હાલમાં પણ ખારાના નામથી ઓળખાય છે. માંગરોલમાં તો દરવરસે લાદસ્વા શુ. ૧૨ ના રોજ ખારાપૂજની ક્રિયા વહાણવટીઓ તરફથી કરવામાં આવે છે. જે વખતે સ્ટેટ તરફથી એ દિવસે વા. શા. ના. વલીએહદ સા. ખા. ની સ્ટેટ સ્વારી કાઢવામાં આવે છે. જેમાં સ્ટેટનો હિંદુ અમલદાર વર્ગ પણ લાગ લે છે. ભરૂચ જિલ્લાના પશ્ચિમ તરફનાં કેટલાંક ગામો, જેમાં મુખ્ય કરીને દહેજ ગામ છે, ખારાં અથવા ખારૂ તરીકે ઓળખાય છે. જે માટે દહેજ ખારૂ ભરૂચમાં મશહૂર છે. ગુજરાતી ભાષામાં ખારાં કે ખારૂ નો અર્થ ખંદર થાય છે. તેમજ સમુદ્રમાંથી દોઈ નદીના મુખમાં જવાની જગ્યાને “ ખારા કે ખારૂ ”

કહેવામાં આવે છે ને એવા મુખમાં થઇને જે પ્રદેશમાં જવાનું હોય તે સ્વાભાવિક રીતે બારકચ (કચ-સં-જલપ્રદેશ) ના નામથી કહેવાય. જૂના જમાનામાં વેપારી વહાણોની આવજાને લીધે તેમ જ આ શહેર ખારામાં આવેલું હોવાને લીધે એનું નામ ‘ બાર-કચ ’ પડ્યું હશે. પાછળથી વધારે બોલાવાને સબંધે ‘ ભરકચ ’ નું ‘ ભરચ ’ બોલાવા અથવા લખાવા લાગ્યું હશે.

અયોધિય વિદ્યામાં પ્રવીણ ગણાતા વરાહ મિહિરે, જે ઇ. સ. ૬ સૈકામાં થઇ ગયા છે, પશ્ચિમ હિંદમાં ‘ ભરકચનો પ્રદેશ ’ હોવાનું વર્ણવેલું છે. તે લખાણને ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકામાં ભરચમાં ઇ. સ. ૬૨૬ માં આવેલા ચીની ખોદ સાધુના વર્ણનથી ટેકા મળે છે. તેણે પોતાના શ્રવમાં આ શહેરનું નામ “ ભરગચે ” જણાવેલું છે જે ચીની લાવામાં પોલ-કે-ચી-પૉ-તરીકે લખાયેલું છે.

પ્રકરણ ૪

શહેરરચના, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ શહેરની ટૂંક હકીકત

શહેરની રચના આ શહેર નર્મદા કિનારા પર

ટેકરાટેકરીવાળી જમ્યાએ વસેલું
હોવાના સળંગે કુદરતી રચના ઘણી રળિયામણી
લાગે છે. આરે તરફ જુના ને ઐતિહાસિક કિલ્લાની
મજબૂત દીવાલો,— મોટી અને મજબૂત જુરજીઓ-
નદીમાં આસરે ગાઝા માઇલ લાંબી કિલ્લાની દીવાલ-
પૂર્વ તરફ રેલ્વે પૂલ નામે ‘ ગોલ્ડન બ્રિજ ’ (સોનાનો
પૂલ.) નદીકિનારે આવેલાં દેવજો—શહેરમાં ટેકરા-
ટેકરી પર આવેલાં મકાનોની હારો — દેવજો — મસ-
જિદો — રેલ્વે સ્ટેશન ટાવર, શહેરનો વિક્ટોરિયા કલોક
ટાવર, નદીમાં ખસરા, મલખાર, મુંબઈ-મુસ્ત વગેરેથી
માલ ભરી લાવેલાં વહાણો—મછવાલો—નદીનાં જિછાળા
મારતાં ખાણી ને તેમાં માછીઓની માછલાં પકડવા માટે

વાવટાઓવાળી નાની તૂમડીઓ સાથની આમતેમ ફરતી હોડીઓ - અંકલેશ્વરથી લગ્ન તરફ આવતા પ્રવાસી-ઓનું ધ્યાન ખેંચે છે. એ રમણિયતાના સળંગે પોચુંગીઓ (કિરંગીઓ)એ ઇ. સ. ૧૫૪૬માં જ્યારે આ શહેરને ખીલુ વખત લૂંટેલું ત્યારે એનાં ઘણાં વખાણુ કરેલાં ને એની સરખામણી પોતાના 'લિસ્બન' શહેર સાથે કરીને શહેરના લપકા, લાચાં લાચાં મકાનો કીમતી ને બાળીદાર કોતરકામ, કોમલી હાથીદાંત, સીસ-મનાં કારખાનાંઓ અને દુનિયામાં સૌથી સરસ વણાટ-કામ કરનાર અને હુસરઉદ્યોગમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા વણુકરોનાં વખાણુ કરેલાં. આ લેખરાંત શહેરના કિલ્લાની મજબૂતી એની પ્રખ્યાતિમાં ખાસ વધારો કરે છે-એ બાબતનો એક ઐતિહાસિક દાખલો અ.શરે ૪૭૫ પોણી પાંચસો વર્ષનો આપણને મિરાતે સિકંદરી નામના ફારસી અંધમાંથી શુજરાતના સુલતાન કુતબુદ્દીન મહ-મદશાહના સમયનો હી. સ. ૮૫૬ (ઇ. સ. ૧૪૫૧) નો મળે છે. એવા વખતમાં માળવાના સુલતાન મહ-મુદ ખીલજીનો વિચાર શુજરાત પ્રાંત જીતી લેવાનો થતાં તે પોતાના ૮૦,૦૦૦ સવારોના બળવાન લશ્કર તથા મોટી સંખ્યાના પાયદળ સાથે નીકળી લગ્ન જિલ્લાની તે વખતની હદ સારસાપાલડી આગળ આવી પહોંચતાં તેણે લગ્નના કિલ્લાના હવાલદાર (રજે-

વાળ અથવા કિલ્લેદાર) મલેક મરજનને સંદેશો કહે-
 ડાંચો કે- “ તારે મારી તાબેદારી કબૂલ કરીને ભરૂચનો
 કિલ્લો સોંપી દેવો. ” જેનો ઉત્તર સખ્ત શબ્દોમાં મલેક
 મરજનને સુલતાનને વાળતાં કિલ્લાનો ખંદોળસ્ત સારી
 રીતે કરી સુલતાન સાથે લડાઈ કરવા તૈયાર થઈ ગયો.
 આ ઉત્તર સાંભળી સુલતાને પોતાના સાથી અને સુલ-
 તાનપુરના હાકેમ—અલાઉદ્દીન સોહરાબને ભરૂચનો
 કિલ્લો ફેટલા વખતમાં જીતી શકાયે તે પૃષ્ઠી જોતાં તેણે
 સુલતાનને અરજ કરેલી કે ‘ આ કિલ્લાને જીતવા માટે
 ઓછામાં ઓછા છસાત માસ સુધી ઘેરો ઘાલવો પડે
 ને તે પણ ચારે બાજુથી કિલ્લાને સુરંગો ફાડવી પડે
 તે છતાં પણ ખાત્રીયો નહીં કહી શકાય. ’ આ ઉત્તરથી
 સુલતાને ફરમાવ્યું કે એટલા અરસામાં (છ સાત
 માસમાં) તો આપણે શુજરાતને જીતી શકીશું એમ
 કહીને નર્મદા નદી પાર જિતરી વડોદરા તરફ દૂર
 કરી ગયો.

આ ઉપરાંત કિલ્લાની મજબૂતી વિષેનો એક ખીન્ને
 દાખલો આપણને ભરૂચના છેલ્લા નવાબ મુઅજ્જીઝખાન-
 ના કિસ્સામાંથી મળી આવે છે. વ્યારે ઈ સ. ૧૭૭૧-
 ની સાલમાં બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું લશ્કર
 નવાબ મુઅજ્જીઝખાન સામે કર્નલ “ કે ” ની સરદારી-

માં મુરતની ફેકટરીના એજન્ટ મિ. ગેમ્બિઅર તરફથી લડવા મોકલવામાં આવેલું ત્યારે નબળા મજદૂરે અંગ્રેજોની ભારે યોજના ફેક્ટરી અને તે વખતની સુધરેલી ઢબની તોપો તથા બંદૂકોના સખ્ત મારા સામે શહેરનો ૧૭ દિવસ સુધી બચાવ કરી અંગ્રેજી લશ્કરને હાર ખવડાવેલી.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ શહેરની દૂંકે લૂકીકત, શહેર ભર્ય અથવા શુકલમ્હની પ્રખ્યાતિ જૂના કાળથી જ મુખ્ય કારણેને લીધે હોવાનું માનવામાં આવે છે: એક તો હિંદુઓ તેમજ મુસલમાનોમાં એક પવિત્ર જગ્યા તરીકે મશહુર છે. હિંદુઓમાં એની પવિત્રતા નર્મદા નદીના સખળે તેમ જ તેની ઉપર આવેલી તીર્થોની જગ્યાઓ જેમાં શહેર ઉપનંત એની આસપાસના નદીકિનારાનાં પ્રખ્યાત ગામડાંઓ-હાગમણી તરફ આવેલા શુકલતીર્થ, કળોદ ને દસિજીમાં અકુરેશ્વર (અંકલેશ્વર), આયમણી તરફ ભાડભૂત વગેરેમાં ભરાતી જાત્રાઓના સખળે છે. મુસલમાનોમાં પણ જૂના જમાનામાં જાબુલ-મક્કા (મકકે જવાનું બાક) તરીકે હજ કરવા વધરાતું હોવાના સખળે મોટા પીર જુમરજો અહીંથી જતાઆવતા અને ઘણા આ શહેર તથા આસપાસનાં ગામડાંમાં શુબરી જવાથી દેન

થવાના સળળે ઇતિહાસમાં પીરાન ટેકરીને નામે ઝોળખાય છે.

ખીબું કારણ ઘણા જૂના કાળથી એટલે આશરે ત્રણચાર હજાર વર્ષથી હિંદુસ્તાનના મુખ્ય વ્યાપારિક બિંદુ તરીકે તમામ જૂની દુનિયામાં ખ્યાતિ પામેલું હતું, કે જ્યાંથી સુવર્ણભૂમિ (બર્મા) લંકા-મલબાર બસરા-મકકા-યમન—ઈજિપ્ત (મીસર) ચીન વગેરે મોટી મોટી જગ્યાઓમાંથી મોટાં મોટાં વ્યાપારી વટાણાની આવજા થયા કરતી હતી; જેના સ્પષ્ટ અને ઐતિહાસિક દાખલાઓ આપણને જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાણોમાં — ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ૭૦૦ વર્ષની પાલી ભાષામાં લખાયેલી બૌદ્ધ જાતકકથાઓ ‘સુપારકા’ માં, ઇજિપ્તના પહેલી સદી ઇસ્વીના પ્રખ્યાત પ્રવાસી પેરિપ્લસના કર્તાના ગ્રંથમાં—ચીની સાધુ હુઆન સાંગના સાતમી સદીના વર્ણનમાં અને અરબી ઇતિહાસ ખલાલુરીમાંથી મળી આવે છે.

એક જૂની યાદગીરીના સ્મરણના સળળે આજે પણ આ શહેર વિષે લોકોમાં ‘લાગ્યુટૂટ્યુ’ તોયે ભરૂચ ’ મશહૂર છે.

પ્રકરણ ૫

નર્મદા નદીની દૂંઠ લેટીકત, શહેરની વ્યાપારિક ખ્યાતિ; આપાત તથા નિકાશની ગ્રીત્તે, વદાણે તથા મહાઓ, દોડીઓ વગેરે —

નર્મદા નદીની દૂંઠ લેટીકત એ આપણે નર્મદા નદીની દૂંઠ લેટીકત બાણુવી જરૂરની છે. આ નદી અમરકંટક પર્વત માંથી નીકળી—અરુચ શહેર આગળ થઈને વાગરા તાલુકાના કાંઠાના ગામ આગળ ખંભાતના અખાતને મળે છે. એની લંબાઈ આશરે ૮૦૦ માઈલ છે. ને શહેર આગળ પરાગાઈ આશરે બાઝ માઈલ છે. નદી વાંકોમૂંઠી વહેતી હોવાથી એને પાંચ બાગમાં વહેંચી શકાય — એક બાગ અમરકંટક આગળથી પાંચ પડે છે ત્યાં સુધી, બીજો જગતપુરથી હાંડિયા સુધી, ત્રીજો હાંડિયાથી હરણકાળ સુધી, ચોથો મુન્ડાળ સુધી,

ચોથો હરણુક્ષણથી મકરાઈ મુધી, ને પાંચમો મકરાઈથી દરિયા મુધી.

આ નદી હિંદુઓમાં ઘણી પવિત્ર ગણાતી હોવાના સળંગે એવી માન્યતા છે કે એનાં ફક્ત દર્શનથી દેહ પવિત્ર થાય છે. જે માટે હિંદુસ્તાનની બીજી પવિત્ર નદીઓમાં એનું સ્થાન મોટું છે ને એ જ કારણથી ગુજરાતીમાં એક કવિતા મશહુર છે.—

“ ગંગા પાને — જમના સ્નાને
નર્મદા દર્શને — ને તાપી સ્મરણે. ”

આ સિવાય બીજી વાત હિંદુઓમાં એ પણ છે કે—

“ જેટલા ઠંડર — તેટલા શંકર. ”

એની પવિત્રતાને લીધે ઘણા સાધુ સંત પુરુષો પરિક્રમા કરવા માટે આવે છે. તેમ કરતાં તેમને બે વર્ષ લાગે છે. પવિત્રતાના કારણે શાસ્ત્ર-પુરાણમાં ઉન્નતેનના ચાણક્ય રાજા વિદેની એક વાર્તા અહીં લખવી મુનાસબ જણાય છે.

એ રાજાએ પોતે કરેલા મહાપાપના કારણે— પાપનું નિવારણ કરવા સારું દરગાહ ભરી પંડિતોની સલાહ પૂછી જોતાં સભામાં એવો નિર્ણય થયો કે નર્મદા નદીમાં હોડીમાં બેસીને મુસાફરી કરવી ને

પોતાની હોડીના સઢ કાળા રાખવા. જે જગ્યાએ સઢ સફેદ થાય ત્યાં હોડી જિલી રાખી સ્નાન કરી શંકરની પૂજા કરવી. આમ કર્યાથી પાપ નિવારણ થયેલું ગણાયે. એ સલાહ મુજબ પોતાની હોડીના સઢ કાળા રાખેલા. ભરૂચથી જિગમણી દિશામાં આશરે ૭ માઈલ આવેલા શુકલતીર્થ આગળ એના સઢ સફેદ થઈ જતાં હોડી જિલી રખાવી ત્યાં સ્નાન કરેલું ને પોતાની બાકીની જિંદગી ત્યાં જ ગાળેલી. આ સ્થળે દરવખં કાર્તિકી પૂનમે બત્રા ભરાય છે જેમાં હજારોની સંખ્યામાં લોકો આસપાસનાં ગામડાંમાંથી તથા દૂરથી ભેગા થાય છે.

શહેરની વ્યાપારિક પ્રખ્યાતિ એતિહાસિક ગ્રામોની રહેલી ખામીઓના સળખે આ શહેરની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ એ નક્કી ન થયાના સળખે, વ્યાપારિક ખ્યાતિ બહુવાને આપણી પાસે પૂરતાં સાધનો નહીં હોવા છતાં બંદર તરીકે એની ખ્યાતિ આશરે ૪ હજાર વર્ષ અગર તે પહેલાંથી હોવાનું મानी શકાય છે. બહુ જૂના સમયની મુઘલેલી બતોમાં દ્રાવિડ લોકોનાં (ઇ. સ. પુ. ૨૮૦૦-૨૧૦૦) વખતમાં પણ એ બંદર ' ભૃગુકચના બંદર ' તરીકે પ્રખ્યાત હતું. પાલી ભાષામાં બોદ

જાતક કથાઓને નામે લખાયેલી ઇ. સ. પુ. ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષની વાર્તાઓમાં - આ બંદરેથી મોટાં મોટાં વ્યાપારી વહાણો સુવર્ણભૂમિ (બર્મા), લંકા વગેરે સ્થળે ગયેલાના દાખલા છે. જેમાં મુપારક જાતક કથાઓમાં આ શહેરના સોળ વર્ષના એક આંધળા નાવિક નામે બૌદ્ધિષ્ઠ વીષેની વાર્તા જાણવાલાયક વર્ણવવામાં આવેલી છે. આ નાવિક પોતાની વહાણ-વટાની કળામ. એટલો પ્રવીણ હતો કે ૭૦૦ વ્યાપારી-ઓથી ભરેલા વહાણને અહીંથી સુવર્ણભૂમિ મુઘાં હંકારી ગયો હતો. પોતાની પ્રવિણતાને લીધે તેના પિતાના મરણ પછી એની નિમણૂક, તેના બાપની જગ્યાએ એક નાવિક તરીકે નાનપણમાં થઈ હતી. પોતે ડાહ્યો ને કુશળ હોવાના સળગે એના હાથથી કાંઈ નુકસાન થયેલું નહીં.

શહેરના વ્યાપારી રસ્તા, દરિયાઈ મુસાફરી કેવી રીતે કરવામાં આવતી હતી તે વિષે 'પેરિ-પ્લસ' ના જાતિ અનુભવનો હેવાલ

હવે આ બંદરનો વ્યાપાર કેવી રીતે ચાલતો હતો, તે વ્યાપારી રસ્તાઓ કયા કયા હતા, તે આપણે જાણવાની જરૂર છે - આ હકીકત આપણને પહેલાં સૈકાના ગ્રીક પ્રવાસી પેરિપ્લસ-ના કર્તાના લખાણ પરથી નીચે

મુજબ મળી આવે છે. ભરૂચ કે જેનું નામ બારુગાઝા જણાવેલું છે તેના પાંચ વ્યાપારી રસ્તાઓ હતા—
જેમાં છે જળમાર્ગના ને ત્રણ જમીન માર્ગના હતા.

જળમાર્ગના રસ્તા નીચે મુજબ:—

- (૧) દક્ષિણ અરબસ્તાન અને ઇન્ડિયનો રસ્તો.
- (૨) ઇરાની અખાતનો રસ્તો.

ખુશકી માર્ગના રસ્તા:—

- (૧) ઉત્તરમાં કરાંચીનો રસ્તો
- (૨) પૂર્વમાં ઉજબેનનો રસ્તો
- (૩) દક્ષિણમાં દોલતાબાદ ને પેંઠણનો રસ્તો

હવે વ્યાપાર કેવી રીતે ચાલતો હતો તે બાબત મજકુર પેરિશ્વસનો કર્તા, પોતાના લખાણમાં જણાવે છે કે, ઇન્ડિયથી વહાણો બારુગાઝા મુધી આવતાં હતા. તે વખતે એ બંદર ઇન્ડિયથી આવતાં વહાણોનું એક વ્યાપારી બિંદુ તરીકે ગણવામાં આવતું હતું. અહીં ઇરાની અખાતથી ઓમાનને રસ્તે માલ લાવવામાં આવતો, ને કેટલીક વખત વહાણો ભાડાથી એક ઇરાની અખાત મુધી ત્રણ જવામાં આવતાં.

જમીનમાર્ગે જે માલ જતો હતો તે ચીનથી

અક્ષાનિસ્તાન, ગલુચીસ્તાન, બદખ, કાબુલ, મુલતાન, ઉલ્ગેન, અને સિંધને રસ્તે જતો.

દક્ષિણ તરફથી—દોલતાબાદ, પેંઠણને રસ્તે ગાઢા વાટે લાવવામાં આવતો.

હવે દરિયાઈ મુસાફરી કેવી રીતે કરવામાં આવતી ને વહાણમાં માલ લાવવા તથા મુસાફરી માટે ફેટલી અગવડો હતી તે હકીકત પણ આપણને પેરિપ્લસના કર્તાના લખાણ પરથી મળે છે. એ પ્રવાસી ઇજિપ્તથી પ્રવાસે નીકળી ભરુચ (બાડગાઝા) બંદરમાં આવવા નીકળેલો; જે પોતાના પ્રવાસની હકીકત નીચે મુજબ વર્ણવે છે:—

‘ ઇજિપ્તથી વહાણમાં પ્રવાસે નીકળી સિંધને રસ્તે કચ્છ તથા ખંભાતને રસ્તેથી દીવ બેટ પહોંચાતું, જ્યાં વહાણને લંગરવામાં આવતું. કારણકે એ જગ્યા ‘ બાડગાઝાના અખાત ’ નું નાકું ગણાતું. દીવ બેટથી દરિયામાર્ગે ઉત્તર તરફ વળ્યા બાદ અખાતના મુખ આગળ મહી નદીના સંગમ આવી, દક્ષિણ તરફ વળ્યાપછી પેરીમના ટાપુ આગળ પહોંચાતું. ત્યાંથી નર્મદા નદીના કિનારા પર આવેલા બાડગાઝા બંદરે વહાણો જઈ શકતાં. બાડગાઝાને ફૂરજે પહોંચવાનું થતું

મુશ્કેલ હતું કારણકે નદીના જમણા કિનારા પર પાણી ઊંડા રહેતાં. પાણીનો પ્રવાહ વધારે જોરમાં વહેવાના સખએ તે તરફ વહાણ મુશ્કેલથી જઈ શકતું. સોદાગરી વહાણો દૂરજે લાવવા માટે બારૂગાઝાની સરકાર તરફથી રસ્તો દેખાડવા માટે પાયલોટ સખવામાં આવતા; જે ઓ બારૂગાઝાથી સોરઠ અને કચ્છના અખાત સુધી ફરતા રહેતા તેમની નોકરી એ જગ્યાએથી બારૂગાઝા બંદર સુધી વહાણને લઈ જવાની હતી. એ લોભિયા (પાયલોટો) ધણા કસાયેલા ને અનુભવી હતા.

ઉપલા લખાણથી તે વખતના ભરૂચના વહાણવટીઓની પોતાના ધંધાની પ્રવિણતા તથા હોશિયારી વિષેની માહિતી મળે છે.

હરિયામાર્ગે — અરબસ્તાન —
જૂના જમાનામાં
ભરૂચ બંદરે ઇજિપ્ત ને રસ્તે નીચે મુજબની
આયાત થતી ચીજો ચીજો ભરૂચ બંદરે આયાત
થતી હતી —

સોનું, રૂપું, પીત્તલ, કલાઈ, સીમું, પાસો, સુરમો, સફેદ-
કાચ, ખરવાળાં, પુખ્તરાજ, ઇટાલીનો દારૂ, એશિયા-
માઈનર તથા અરબસ્તાનનો દારૂ, કમળનાં પુલ, શિલા-
નિત, મુગંધીદાર ચીજો, સાદાં ને રંગેલાં કપડાં,

અડધાવાર પહોળા પટકા.

ઈસાની અખાતને રસ્તે આવતી ચીજો —

શુભાભો, સોનું, હલદી જાતનાં મોટા જથ્થામાં મોતી, ભાંખુડિયા રંગનું ખજૂર (મોટાં જથ્થામાં) દારૂ, દેશીવણાટનું કપડું.

ખુશકી માર્ગે ઉત્તર તરફથી સિંધ તથા માળવાને રસ્તે આવતી ચીજો—

કીમતી પથ્થરો, સુલેમાની પથ્થર, લાકડાની પેટીઓ, દરેક જાતનું કાપડ, મરચાં, સુગંધિદાર છોડ-રૂપીકનાઈ, હિમાલય પર્વત તરફથી આવતું મૂળિયું, ક્રાસ્ટસ, ખુશબોદાર શુંદર, હાથીદાંત, રેશમ વગેરે

ભરૂચ બંદરે હાલમાં આવતી હાલમાં ભરૂચ બંદરે ચીજો નીચે મુજબ છે :—
આયાત થતી ચીજો.

સોનું, રૂપું, ખજૂર, સૂકાં નારિયેર, માંગલોરી નળિયાં, ગ્રાળ, બુદી બુદી જાતનું વિલાયતી તથા હિંદુસ્થાનની મીલોનું કાપડ, કરિયાલાની ચીજો, બદામ, પિસ્ટા, ચારોલી વગેરે સૂકાં મેવો, સોપારી, પાન, જડીબૂટી, દેશી વૈદકની ચીજો, વિલાયતી દવાઓ, તથા બીજી જરૂરિયાતની ચીજો, લીલા મેવો વગેરે.

લક્ષ્મીનાથના ચક્રવાર્તા લાકડાની મુંદર ખેતરણીવાળો ચાંબડો.

જૂનાં જમાનાની
નિકાશની ચીજો

લડયથી જળમાર્ગે અરબસ્તાન
તથા ઇજિપ્તમાં જે માલ નિકાસ
થતો હતો તે નીચે મુજબ:—

ચાખા, ઘી, તલનું તેલ, રૂ, લડયનું હાથવણાટનું
કાપડ, તથા હિંદુસ્તાનમાંથી અહીંથી મોકલવામાં આવતું
કાપડ, ખાંડ, મજલીન, પટકાઓ વગેરે.

ઈરાની અખાતને રસ્તે ઓમાન જવા સાડે લડયથી
વહાણોમાં જતો માલ:—

પીતળ, શીંગડાં, મુખડ, સીસમની લાકડીઓ,
અને આફ્રિકા માટે સોનું, મલખાર ને લંકા માટે મરી,
હાલમાં નીચે મુજબનો માલ
હાલની નિકાસ બહારગામ દરિયા તથા ખુશકી

માર્ગે (દેન મારફતે) નિકાસ કરવામાં આવે છે —

રૂ, લડયી મીલનું તથા હાથવણાટનું કાપડ,
ડુવાલ, રૂમાલ, રૂ લરેલી વણાટકામની સૂજનીઓ,
(સૂતરાઉ તથા રેશમી) દોરડાં, નારિયેળનાં છોડાં
(જેને છાલા કહે છે), અનાજ, ચામડાં-રંગેલાં તથા
કાયાં, ચામડાનાં વાઈસર, ચામડાની રસ્ત્રીઓ-જીનના
કામને લગતી, વાંસ, વગી, ઇમારતી સામાન, માટીનાં
વામણ, ધારિયાં, ચરપુ (આગેદનાં વધારે વખણાય

છે), કોપરેલ તેલ, કોપરું, ખાવાની ચીજો — મીઠાઈ જીલીજીલી ભાતની ખાસ કરીને ગુંદરપાક બહુ વખણાય છે. જમરૂખ, તરખૂચ, ઘોર, ચીલકાં, તાજ માછલી-ખરફમાં મૂકેલી દેશાવર મુંબઈ તથા ખીજ જગ્યાએ, સૂકાં ખૂમલાં, સૂકા ઝીંગા જેને છાલ્લાં કહે છે, સૂષી માછલી વગેરે

વહાણો-મછવાઓ
હોડીઓ વગેરે

આ બંદરની, બંદર તરીકેની
જગ્યાતિ તથા આયાત તથા
નિકાશની ચીજો વિષે પાછલા

પ્રકરણમાં આપણે જાણ્યું છે તે હવે તેનાં વહાણો-મછવાઓ-તથા હોડીઓની ભાત-તેમનાં નામો વગેરે વિષે પણ થોડું જાણવાની જરૂર છે. જે ભણતાં પહેલાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે, ઘણા પ્રાચીન કાળથી આ શહેર હાલના મુંબઈ શહેરની માફક, હિંદુસ્તાન તેમ જ બહારના દેશો સાથનું એક વ્યાપારિક ખિંડુ તરીકે રહેલું હોવાના સળખે વ્યાપાર, મુસાફરી અને ભારણરદારી (સામાન લાવવા તથા લઈ જવા) માટે મોટાંમોટાં વહાણો મછવાઓ વગેરે, અહીં વપરાશમાં રહેતાં હશે એ દેખીતું છે.

આ વિષય ઘણા વિશાળ હોવાથી એ પરં વિષે ચર્ચા કરી પ્રકાશ પાડવાની ઘણી જરૂર છે, જે 'હું'

મારા આ પછી પ્રગટ થનારા ભરૂચ જિલ્લા તથા શહેરની વિગત સાથના ઐતિહાસિક પુસ્તકમાં-પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સમયનાં વહાણો-મહવાઓ વગેરેની જુદીજુદી જાત-નામ - વહાણોમાં વપરાતી ચીજો-ઓજારો-નાવિકોનાં ગીત વગેરે વિષય પર બેઠતી શોધખોળ તથા માહિતી સાથનું વર્ણન આપવા ઈશ્વરે રાખું છું, જેથી અત્રે ઈખારત લખાણ નહીં કરતાં દૂકમાં, એ વિષય પર મુંબઈ ગેઝેટીઅરમાં સુરત તથા ભરૂચના ભા. રમાં આપેલી હકીકત પરથી તથા ખીલા ઐતિહાસિક પુસ્તકો પરથી થોડીક હકીકત આપવા મુનાસબ ધારું છું.

આ ઐતિહાસિક દાખલાઓમાં, આપણને, ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ - ૭૦૦ વર્ષ પર પાલી ભાષામાં લખાયેલી ખોધ જાતકકથાઓમાં આ બંદરેથી મોટાંમોટાં વહાણો ઠેક મુવર્ણભૂમી (ગર્મા), લંકા વગેરે મુધી, મોટી સંખ્યાનાં વેપારીઓ તેમ જ મુસાફરોને લઈ જતાં તથા લાવવાના ઉદ્દેશો મળે છે. ' મુપારિકા ' જાતક-કથામાં અત્રેના આંધળા નાવિકની કુશળતાનાં ઘણાં વખાણ કરેલાં છે. જે પોતે નાની વયમાં કુશળતા મેળવ્યાને સખબે ૭૦૦ વેપારીઓથી ભરેલું વહાણ અત્રેથી (ભૃગુકચ્છ) ગર્મા મુધી સહી-

છે), કોપરેલ તેલ, કોપરું, ખાવાની ચીન્ને — મીઠાઈ બુદીબુદી ભતની ખાસ કરીને ગુંદરપાક બહુ વખ-
ણાય છે. જમરૂખ, તરબૂચ, ગોર, ચીલડાં, તાજી
માછલી—ખરફમાં મૂકેલી દેશાવર મુંબઈ તથા ખીજી
જગ્યાએ, સૂકાં ખૂમલાં, સૂકા ઝીંગા જેને છાંટલાં કહે
છે, સૂકી માછલી વગેરે

વહાણો-મછવાઓ
હોડીઓ વગેરે

આ બંદરની, બંદર તરીકેની
ખ્યાતિ તથા આયાત તથા
નિકાશની ચીન્ને વિષે પાછલા

પ્રકરણમાં આપણે જાણ્યું છે તો હવે તેનાં વહાણો-
મછવાઓ-તથા હોડીઓની ભત-તેમનાં નામો વગેરે
વિષે પણ થોડું જાણવાની જરૂર છે. જે જાણતાં પહેલાં
એટલું યાદ રાખવાનું છે કે, ઘણા પ્રાચીન કાળથી
આ શહેર હાલના મુંબઈ શહેરની માફક, હિંદ-
સ્તાન તેમ જ બહારના દેશો સાથનું એક વ્યાપારિક
ખિંદ તરીકે રહેલું હોવાના સળંગે વ્યાપાર, મુસા-
ફરી અને ભારખરદારી (સામાન લાવવા તથા લઈ
જવા) માટે મોટાંમોટાં વહાણો મછવાઓ વગેરે,
અહીં વપરાશમાં રહેતાં હશે એ દેખીતું છે.

આ વિષય ઘણો વિશાળ હોવાથી એ પરં વિવે-
ચન કરી પ્રકાશ પાડવાની ઘણી જરૂર છે, જે હું

મારા આ પછી પ્રગટ થનારા લઘુચિત્રો તથા શહેરની વિગત સાથના ઐતિહાસિક પુસ્તકમાં-પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સમયનાં વહાણો-મછવાઓ વગેરેની જાતીજાતી જાત-નામ - વહાણોમાં વપરાતી ચીજો-ઓજારો-નાવિકોનાં ગીત વગેરે વિષય પર ભેઈતી શોધખોળ તથા માહિતી સાથતું વર્ણન આપવા ઇશિદો રાખું છું, જેથી અત્રે ઇમારત લંબાણ નહીં કરતાં ટૂંકમાં, એ વિષય પર સુંબઈ ગેઝેટીઅરમાં મુદ્રત તથા લઘુચિત્ર ભા. રમાં આપેલી હકીકત પરથી તથા ખીજાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો પરથી ઔદીક હકીકત આપવા મુનાસબ ધારું છું.

આ ઐતિહાસિક દાખલાઓમાં, આપણને, ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ - ૭૦૦ વર્ષ પર પાલી ભાષામાં લખાયેલી ખોધ જાતકકથાઓમાં આ જાંદરેથી મોટાંમોટાં વહાણો ઠેઠ મુવર્ણભૂમી (જર્મી), લંકા વગેરે મુધી, મોટી સંખ્યાનાં વેપારીઓ તેમ જ મુસાફરોને લઈ જતાં તથા લાવવાના ઉડ્ડેઓ મળે છે. ' મુપારિક્ષા ' જાતક-કથામાં અત્રેના આંધળા નાવિકની કુશળતાનાં ઘણાં વખાણ કરેલાં છે, જે પોતે નાની વયમાં કુશળતા મેળવ્યાને સળંગે ૭૦૦ વેપારીઓથી ભરેલું વહાણ અત્રેથી (ભૃગુચર) જર્મી મુધી સહી-

સલામત હંકારી ગયો હતો. આ દાખલા પરથી તે વખતનાં વહાણોની મોટાઈ, સરસામાન રાખવાની સગવડ વગેરેનો પણ ખ્યાલ આપણને આવ્યો વગર રહેતો નથી. ‘વિવિધ તીર્થ-કંદપ’ નામના નેન ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં પ્રાચીન કાળમાં કેઈ રાજ્યકન્યાએ ભૃગુકચ્છમાં, શકુનિકા-વિહાર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ દાખલાઓથી તે વખતની શુકચ્છની એક બંદર તરીકેની ખ્યાતિનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં ગ્રીસના પ્રખ્યાત પ્રવાસી ફેરિપ્સ 'ના કર્તાએ ભૃગુકચ્છના મુસાફરીનું વર્ણન આપેલું છે. તે પરથી તેમ જ બીજા અરણ અને યુરોપિયન પ્રવાસીઓનાં લખાણો પરથી, ગુજરાતનાં પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક પુસ્તકો મિરાતે-સિકંદરી, ‘ઝફરવાલા’ — શ્રી. રત્નમણિરાવ બીમરાવનું ‘ગુજરાતનું વહાણવટું’ — મધુસૂદન એમ. પરીખનું ‘હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું’ અને મુસલમાન પ્રખ્યાત લેખક મૌલાના સૈયદ મુલ્કેમાન નદવી સા. નાં બે પ્રખ્યાત ઉર્દૂ પુસ્તકો — ‘અરણ વ હિંદ કે તઅલ્લુકાત’ તથા ‘અરણોંકી જહાઝ રાની’ વગેરે પરથી આપણને ઘણું જાણવાનું મળે છે. પેરિપ્લસના કર્તાએ (ઇ. સ. ૬૦—૨૧૦) માં પોતાના ગ્રંથમાં

‘ તરાખ્યાબ્લ ’ ને ‘ ક્રોટંગા ’ નામનાં વહાણો માર્ગ-દર્શક તરીકે વપરાતાં હોવાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે પોતાના મજકુર અંથમાં વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે ‘ સોદાગરી વહાણો સહીસલામત કુરજે (ભુગુકચ્છ-ને કુરજે) લાવવા ભુગુકચ્છની સરકારે પોતાના ખર્ચે માર્ગદર્શક વહાણવટી-લોભિયા રાખ્યા છે. ’

આ લખાણ પરથી આપણે એવું સમજવાનું નથી કે તે વખતે બીજી જાતનાં વહાણો વપરાશમાં નહીં હોય. ‘ તરાખ્યાબ્લ ’ તથા ‘ ક્રોટિયું ’ જાત જે પેરિપ્લસના કર્તાના પુસ્તકમાં વર્ણવેલાં છે તે હાલમાં આ બંદરે વપરાય છે. તરાખ્યાબ્લ એટલે તરાપો—જે ઓટી સંખ્યામાં સાથેસાથે બાંધેલા વાંસને કહે છે. પેરિપ્લસના કર્તાના સમયમાં ‘ તરાખ્યાબ્લ ’ (તરાપો) માર્ગદર્શક તરીકે વપરાતું હશે પણ હાલમાં ઓટી સંખ્યામાં, વાંસ — નમંદા નદીના કિનારા પર આવેલાં દેશી રાજ્યોનાં ગામડાંઓ-માંથી (પહાડી જગ્યાઓથી) લાવતાં દોરડાંઓવટી સાથેસાથે બાંધી પાણીમાં તરતા લાવવામાં આવે છે. એમાં સામાન લશ્વમાં આવતો નથી. ફક્ત બેચાર માણસો ઉપર બેસી વાંસથી હલેસાં ભારતા એક કિનારેથી બીજે કિનારે લઈ જાય છે.

‘કોટિયું’ જાતનું વહાણ—મુંબઈ ગેઝેટીઅરના ભા. ૨ (સુરત અને ભરુચ)ના અંતમાં વર્ણવ્યા મુજબ ૨૮ થી ૧૪૦ ખાંડી વચ્ચે ભરી શકે તેવું મોટું વર્ણવેલું છે. મોટી જાતમાં બે ફવાઓ ને બે મોટા સઠ પણ હોય છે. એનું ખીજું નામ ‘પાડવ’ કે ગલખટ પણ છે. મોટાં વહાણો પાછળ રાખેલી નાની જાતની હોડી કે હોડકાને ‘કોટિયું’ કહે છે. ત્યારે મોટાં વહાણો માલથી ભરેલા બંદરથી થોડે છેટે (બોછા પાણીને લીધે) લંગર કરે છે ત્યારે એ કોટિયામાં બેસી વહાણવટીઓ અગર ખલાસીઓ કિનારા પર (શહેરમાં) પોતાના કામ અર્થે આવજાવ કરે છે. મછવાઓ—વહાણો વગેરેની જુદીજુદી જાતનું વર્ણન કરતાં પહેલાં વહાણવટીઓ પોતાનું વહાણ—મછવો કે હોડીને સૂકી જગ્યાએથી પાણીમાં તરતી કરવા માટે સામટું જોર કરતી વખતે ક્યાંક્યાં વાક્યો ગીતના રૂપમાં બોલે છે તે અત્રે વિવેચન કરવાં મુનાસબ લાગે છે. એક માણસ જોર કરતાં હલામ હેલ બોલે છે ત્યારે બીજો તેને મદદ કરતાં બીજા સાથો-જોને સંબંધીને બોલે છે — ‘જોર કરી લાંગો યાર.’ પછી બીજા સાથોજો સામટા જોર કરી તે મછવા અગર વહાણને હસેલો મારતાં બોલે છે “ યાદલા ”

“ ચાલ્યા ” (યા અલ્લાહ !) તે છેક પાણીમાં તરી જાય ત્યાંમુધી તેઓ બધા જોકે અવાજે ને સામટા બેર લગાડે છે. આવી રીતે મુસલમાન ખલાસીઓ મહવા કે વહાણમાં કંઈ જેવવાનું હોય અગર સામાન ઉઠાવતાં ગરમડીવતી દોરડું જેવતી વખતે નીચે પ્રમાણે ગીતના રૂપમાં બોલે છે જેથી તેમને મહેનત કે થાક જણાતાં નથી ને કામ જલદીથી થઈ શકે છે:—

“ કનમા માલેક મુસલ્લી (જોકે માણસ બોલે છે)
કનમા માલેક ! (ખીજાઓ સાથે બોલે છે)

“ મકકામાં ચલ્યો મુસાફર !
કનમા માલેક ! ”

“ હાજી ચલ્યો હલે મકકા,
કનમા માલેક ! ”

“ કનમા માલેક મુસલ્લી,
કનમા માલેક

“ મકકેથી બાના મહીને,
કનમા માલેક

“ કનમા માલેક મુસલ્લી
કનમા માલેક

“ સંગીતરી, સાદ્ દરિયા ।

કનમા માલેક

“ કનમા માલેક મુસલ્લી

કનમા માલેક

“ દાવલ તો દરિયા કિનારે

કનમા માલેક

“ કનમા માલેક મુસલ્લી

કનમા માલેક

“ સરંગ તો સૂતો ન જાગે

કનમા માલેક

“ કનમા માલેક મુસલ્લી

કનમા માલેક

“ કરાંણી હાલેક માંગે ” કનમા માલેક

કનમા માલેક ।

આવી રીતે તે બધા કામ પૂરું કરતાં મુધી
બાલે છે ને જોર કરે છે.

ભજનના અંગે પહેલાં તથા હાલમાં વપરાતા મહાવાચ્યો-ગોશાં વહુલોનાં નામ તથા તે વિષેની મહાવાચ્યક હકીકત.

[illegible]

મોટે ભાગે આ જાતનું વહાણ હમણે વલસાડ, બીલીમોરામાં બનાવવામાં આવે છે. જોતો દુધો સીસમના લાકડાંનો બનાવવામાં આવે છે. આ જાત કિનારાના વેપારી કામમાં મોટે ભાગે વપરાય છે તે મધ્યાર સુધી સફર કરે છે. પાડવ જાતનું વહાણ હિંદુ ખારવજોતી માલખીનું મોટે ભાગે હોય છે.

આ જાતનું વહાણ (જહાજ) પાડવ કરતાં મોટું ને દબી નાનું હોય છે. જોનું મથાણું (આગળ-તો ભાગ) 'ગુરાબ' (જેને અંગ્રેજીમાં ગામ કહે છે) જાતના વહાણની આકૃષ્ટ હોય છે. મોટે ભાગે આ જાતનું સુરત બલસાડ, બિલીમોરા, હમણે, દિલ્હી વગેરે ડેમણે તૈયાર થાય છે. નાની સાઈઝનું ૧૨૦ ખાંડી વજન ભરી શકાય તેવું પણ તૈયાર થાય છે. "જહાજ" શબ્દ ઇસ્લામી સમયમાં અપાયેલો છે. જે અરબી લાપાળો છે.

૫ થી

૬ સુધી

૧૨

તે ૧૭

સુધી

૨૮ થી જોનન

૨૪

૧૬૭

૫

૨૬૭

૨૮ થી

૨૪

૧૬૭

૫

૨૬૭

૨

૨૪

૧૬૭

૫

૨૬૭

૨

૨૪

૧૬૭

૫

૨૬૭

૨

૨૪

૧૬૭

૫

૨૬૭

૨

૨૪

૧૬૭

૫

૨૬૭

ને વહાણુ અથવા જહાજનું ધરાની અખાત અથવા રાતાસરૂંદ્ર સુધી સર કરે છે તેને “ દવ ” કહે છે. તે ને કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને કરાંચી સુધી જાય છે તેને “ બગસો ” કહે છે. એવું મથાણું ગુરાળ (માખં) ભતના વહાણુથી નીચુ હોય છે. એમાં વતક હોય છે. એમાં ઝલ અથવા ખલાસીઓ સહ ભાગ્યે વપરાય છે. આમાં અરબ ખલાસીઓ હોય છે. સામાન્ય કરીને રાતાસરૂંદ્ર, ધરાનીઅખાત તે હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા સુધી સરે જાય છે.

આ ભતના વહાણુને વતક હોવું નથી, પણ બંને તરફ છતાં વાંસની ખપ્પડીઓથી ફીવાલ માથે બનાવી લેવામાં આવે છે. આ ભતવું વહાણુ મધ્ય રાત્રિ (સિમં), કચ્છ સુધી સર કરે છે.

૧૫	ગોરમ	૨૮૦ થી ૩૦૦ થી	૧૦ થી	અથવા	૧૦૦
	અથવા હાંચું	૮૫૦		૧૫૦	
	બગસો તળિયુ			સુધી	
૫	ડોંગો	૨૨	૪૮ થી ૮૩ થી	૧૦ થી	
	અથવા		૪૦૬	૨૫	
	ફંચી		૩	સુધી	
				નાણુદા	

જાણી મુકાલ
મરહોત મરહોત ખાલે

કાઠિયાવાડ, કચ્છના અખાતમાં વપરાય છે. પહેલાં આ જાતનું વહાણ ચાંગીઆ લોકોના વપરાશમાં તેની કડપને લીધે વપરાતું હતું. આ જાતમાં સૌથી નાના કદનું પથ્રુ હોય છે. જે મોટામોટાં વહાણોની પાછળ રાખવામાં આવે છે. જે પાણીની ઝોટ વખતે અમર ઘોડા પ્રણીને લીધે મોટાં વહાણો કિનારે નહીં આવી શકવાથી નાવિકો કિનારે આવવા ઉપયોગમાં લે છે. તે હલેમાંથી ચલાવવામાં આવે છે. મોટા “ મેટીઆ ” માં પાંચસદ (માર્ગ-દર્શક) તરીકે નાવિક હોય છે તેને ડાંગી પથ્રુ કહે છે.

આ જાતનું વહાણ (જહાજ) કડપી હોવાથી લઘાઈના ઉપયોગમાં લેવાયું. “ મુરાબ ” અરબી શબ્દ પરથી નીકળેલું છે. જેનો અર્થ સમડી છે, સમડીની ગરદના આકૃતિ જેવી આકૃતિ એ જાતના જહાજના મથા-જાની હોવાને સળંગે તેનું નામ આ અપાયું છે, અંગ્રેજીમાં એને ગાર્બ કહે છે. એમાં પહેલાં ૬ થી ૯ તોયો રાખવામાં આવતી. એને વૃતક હોય છે. તે

૬ થી
૧૫

કાંચ-પત્થર

"

કાંચ-પત્થર ૨ કડ ૨ પ્રાકર

૨૮ થી
૧૪૦૪૦ થી
૮૦ ખાંડી
૧૫૦ થી
૩૦૦ થી
૧૦૦૦૨
૨૨
૨કાંચ-પત્થર
કાંચ-પત્થર કાંચ-પત્થર

કાંચ-પત્થર ૨ કડ ૨ પ્રાકર

(કાંચ) કાંચ

પર એક વચ્ચી વતક રાખી તે પર ર થી ૧૨ પાઈડ વળાવે. ઝોળા ફેંકે તેવી તોયે ગોઠવામાં આવતી. હાથમાં એ નત અન્ન વપરાયમાં નથી.

પહેલાં આ જાતનું વહાણ લગાઈતા કામમાં ઝડપી ચાલને લીધે વપરાઈ. હાલમાં મુંબઈના દક્ષિણ દિશાએ પર વપરાય છે. આમાં મોટો ભાગે રોમન ફોલોક પંચના ખલાસીઓ હોય છે. આ જાતે ડ્રોલીક (ચાર્જલેડ) હોય છે. આ જાતે એક પાસલટ (ચાર્જલેડ) હોય છે. આ જાતે પણ હાલમાં વપરાયમાં નથી. ઉપરથી મને જાતે ૧૮મા સેકા સુધી વપરાયમાં હોવાના હાખલાઓ મોળા છે.

આલ ભરવા ને ઉતારાએને શહેરમાંથી સમિ થાડે શણ
જવા તથા ત્યાંની લાવવા. મોટે આ જતમાં નાની
હોડોએ શહેરની સામે નદી આસપાસ માછલાં
પકડવા તથા શહેરથી પરિવ્યવસ્થા દરિયા સુધીમાં
માછલાં પકડવાના ઉપયોગમાં આવે છે.

[illegible]

ગોળનાં માટલાં, ધાસગેટનાં કળા-ફેની પાટી ગાંસડી-
જો વગેરેના ઉપયોગ માટે હાલમાં આ જાત વપ-
સણમાં છે.

લીલું ધાસ-રેણુગાદિની ગાંસડીઓ--ટોર તથા
ઉતારુઓ નદીના સમી કિનારે (દક્ષિણ તરફ) થો
સહેરમાં હાવવા તથા લઇ જવા માટેના ઉપયોગમાં
આવે છે. અત્રે વપરાયમાં છે.

૧૦ પનાઇ ચોરસ	૧	૨ થી ૨૦	"	૨ થી ૩	
૧૧ ચાપડો	૧	૩૦ થી ૪૦	"	"	

પ્રકરણ ૬

ભાગ ૨

પ્રાચીન તથા અર્ધ-
ચીન સમયના રાજ્ય-
દર્શિઓ તથા તેમના
સમયમાં બનેલી
ખિનાઓનું રૂક
વર્ણન -

પ્રાચીન સમયમાં ઇતિહાસ
લખવાનું ધારણ નહીં હોવાને
કારણે ઇ. સ. પૂ. ના ત્રીજા
સદ્ધકામાં—મૌર્ય વંશના રાજાઓ-
ના અમલ પહેલાંનો, તેમ જ ઇ.
સ. ના ૬-૭ સદ્ધકાનો ગુજરાતનો

ઇતિહાસ શિલાલેખો, તામ્રલેખો, સિક્કાઓ વગેરે
પરથી મેળવી તૈયાર કરેલો હોવાને સબબે ગુજરાતના
ઇતિહાસમાં સહેલી અપૂર્ણતાને લીધે, ભરુચ પર,
પ્રાચીન સમયમાં કયાકયા રાજ્યકર્તાઓએ અમલ
કરેલો હોય તેમના સમયનાં કઈકઈ ઐતિહાસિક
ખિનાઓ બનેલી તે વિગતવાર જણાવવું મુશ્કેલ છે છતાં
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રગટ કરેલા ગુજરાતી

ઇતિહાસો, — ‘ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ’ તથા ‘ ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ને મુંબઈ ગેઝેટીઅર વો. ૨ (મુસ્ત અને ભરુચ), ગુજરાતના પ્રખ્યાત કારસી ઇતિહાસો — ‘ મિરાતે એહમદી, મિરાતે સિકંદરી વગેરે ’ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી મેળવતા રાજ્ય-કર્તાઓને નીચેના સમયમાં વહેંચવાનું મુનાસખ જણાય છે.

(૧) હિંદુ સમય — ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ - ૧૦૦૦ થી

ઇ. સ. ૧૨૬૭

(૨) ઇસલામી સમય ,, ૧૨૬૭ થી ૧૭૭૨

(૩) મિશ્ર સમય ,, ૧૭૭૨ થી ૧૮૫૮

(૪) બ્રિટિશ સમય ,, ૧૮૫૮ થી

હિંદુ સમય. ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ } થી ઇ. સ. ૧૨૬૭
૧૦૦૦ }

(૧) ભૃગુન્નપિ-ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦૦-૧૦૦૦ હરમ્યાન

(૨) મૌર્ય વંશ (ચંદ્રગુપ્ત) ઇ. સ. પૂ. ૩૨૨

(૩) બાકટિયન - ગ્રીક } " ૧૧૦
એપોલોડોરસ, એનેન્ડ્રસ } ૧૦૦
(મિનેન્ડર)

(૪) પૌરસ અથવા પુઆર } " ૧૪ હરમ્યાન
૧૧

(૫) ક્ષત્રપ અથવા શાહ સભા- } ઇ. સ. ઇ. સ.
ઓ (ઉપક્રાંત, રૂદ્રકામા) } ૧૦૦ - ૨૨૦

(૬) ભગ્યના ગુર્જર રાજાઓ } ૫૮૦ - ૮૦૮
(હદુ ૨ તથા જયભટ ૩)

(૭) ચાલુક્ય અથવા ચોલકી } ૬૬૧ - ૧૨૪૨
(સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ)

આ ઋષિ ભેટ ધણા પ્રાચીન
ભૃગુન્નપિ ઇ. સ. સમયના (વેદના સમય ઇ. સ.
પૂ. ૨૦૦૦-૧૦૦૦ પૂ. ૨૦૦૦) માનવામાં આવે
હરમ્યાન છે, પરંતુ ઐતિહાસિક અભાગ
પુરાવાઓને અભાવે એમના વિષેની સાલ નક્કી કરવી

મુરકેલ છે છતાં પાલી ભાષામાં લખાયલી બૌદ્ધ જાતક-કથાઓ (કે જે ઇ. સ. પૂ. ૭૦૦ વર્ષની જૂની લખાયલી માનવામાં આવે છે) માં જણાવેલું છે કે ‘ ભૃગુકચ્છના બંદર પર “ ભૃ ” (ભૃગુકચ્છ) નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. ’ એ ઉપરાંત મુંબઈ ગેઝેટીઅર (ગુજરાત) વો. ૧, ભા. ૧ માં ‘ પરશુરામે ’ (ભૃગુકચ્છથી પાંચમી પેઢી પર થએલા-ભાર્ગવ રામ અથવા પરશુરામ) હંહય (જોન) લોકોને (કે જે ઘણી પ્રાચીન જાત નર્મદા નદીની ખીણમાં વસેલી હોવાનું માનવામાં આવે છે) હરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તે પરથી આપણને માનવાને કારણે મળે છે કે ભૃગુકચ્છ તે વખતના એક કચ્છિ તરીકે મનાયા છતાં, પોતાના શિષ્યોની મોટી સંખ્યાને લીધે એક રાજ્યકર્તા તરીકે આ શહેર પર ગણવામાં આવતા હશે. એમણે કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે ને પોતે ક્યારે દેવલોક પામ્યા હશે એ જણાવવું મુરકેલ છે.

ભૌત્યવંશ. ઇ. સ. પૂ. ૩૨૨- ઇ. સ. ૧૯૭

ચંદ્રગુપ્ત ઇ. સ.
પૂ. ૩૨૨

આ રાજા મગધ દેશ (બિહાર પ્રાંત)માં આવેલા પાટલીપુત્ર નગરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેનો

અમલ ગુજરાત મુધી હોવાનો લીધે, લૂગુકચ મુધી તેની સત્તા હોવાનો ઉદ્દેશ મળે છે. એના સમયની એક બીના બેકે ભર્ય જિલ્લાને લગતી છે, છતાં અત્રે વર્ણવવી મુનાસબ લાગે છે: તેણે પોતાના ૮ ભાઈ-ઓને ભારી નાંખેલા તેથી પોતાના પાપમાંથી મોક્ષ મળવાની ખાતર શુકલતીર્થ (ભર્યથી પૂર્વમાં ૮ ભાઈલ) ગામે પોતાના વજીર ચાણુકચ સાથે આવી રહેલો.

બાકદ્રિયન-ગ્રીક રાજાઓ. ઇ.સ. પૂ. ૧૧૦-૧૦૦

મનેન્દ્રોય. (મિનેન્દર)

ઇ.સ. પૂ. ૧૧૦

તથા

એપોલોડોટસ

ઇ.સ. પૂ. ૧૦૦

મૌર્યવંશ પછી બાકદ્રિયન-

ગ્રીક લોકોની સત્તા હિંદુસ્તાન

પર થવાને કારણે તેમનામાંના

મનેન્દ્રોય રાજાની સત્તા પૂર્વમાં

ઠેક જમના નદી મુધી, ને પશ્ચિ-

મમાં સિંધુના નીચલા ભાગમાં ઠેક કાઠિયાવાડ મુધી

વધી પડી હતી. એ રાજાના નામના સિક્કાઓ, ' પેરિ-

પ્લસ ' ના કર્તાના લખાણ મુજબ બાકદ્રિયન (ભર્ય)

માં ચાલતા હોવાનો ઉદ્દેશ મળે છે. એની પછી એ

એપોલોડોટસ રાજા ગાદીએ બેઠો. એના સમયના

સિક્કાઓ પણ ગુજરાતમાં ચાલેલાનો ઉદ્દેશ છે.

એ રાજા ઘણો માયાળુ ને ધનસાગ્રી હતો. તેથી જ્યારે તે ત્યારે મરી ગયો તેને બાળી નાખતાં, તેના શબની રાખોડી માટે તેની પ્રજા લડી મરતાં, ઘેરઘેર તે વહેંચવામાં આવી હતી.

પૌરસ રાજા ઇ.
સ. પૂ. ૧૪ થી
ઇ. સ. ૧૨ ની
વચમાં.

મહાન સિકંદર ' (એલેક્ઝાન્ડર
ધી ગ્રેટ) ' સાથે પંજાબના
હિંદુ રાજા પૌરસે ઇ. સ. પૂ.
૩૨૬માં જેલમ નદી પાસે લડાઈ
કરેલી, તેના વંશનો આ રાજા

હતો. જેનું રાજ્ય ઠેક પંજાબથી ભરુચ (ભુગુકચ)
સુધી હોવાનું માનવામાં આવે છે. એ પુઆર જાતનો
હતો. પૌરસના વંશનો હોવાથી આ નામથી બોળ-
ખાતો હતો. એના તાબામાં ૬૦૦ ખંડિયા રાજાઓ
હતા. એના વિષે આપણને સ્કેબોની ભૂગોળ (ઇ.
સ. પૂ. ૬૩ - ઇ. સ. ૨૩), તથા કૉમસ' બિટવીન
ધી રોમન એમ્પાયર ઍન્ડ ઇન્ડિયામાંથી જાણવાનું
ધણું મળે છે. એમાં વર્ણવેલું છે કે મજકુર રાજા
પૌરસનો વિચાર ઇટલીના ઑગસ્ટસ-સીઝર સાથે
મિત્રાચારી કરવાનો થતાં તેણે પોતાની તરફથી આઠ
એલચીઓ (દ્રુતો) ને સીઝર પાસે એક ચર્મપત્ર
શ્રીક ભાષામાં લખી દેટલાક નજરાણા સાથે મોકલેલા.

એ દૂતોમાં ભરૂચનો એક વતની નામે શ્રમીચાર્ય હતો. જેનું નામ ગ્રીક ભાષામાં ઝારમન ચીગસ અથવા ઝોગુ લખેલો છે. નન્દરાણામાં ખુશબોદાર ચીને ઉપરાંત, એક વગર હાથનો માણસ, મોટા સાપો, મોટો કાચબો, અને ગીધથી મોટું પક્ષી હતાં. સઠરહું એલચીઓ ઉઘાડે શરીર, ને કમરે પટકા બાંધેલી હાલતમાં રોમ સુધી ગયા હતા. ત્યાં પહોંચ્યા બાદ આવતી વખતે એ માણસોમાં ભરૂચનો વતની શ્રમી-ચાર્ય અથવા ઝારમન ચીગસ પોતાની નિંદગીથી કંટાળી અથેન્સનાં ચિત્તા ખડકી બળી મૂવો હતો. તે જગ્યાએ એક ડેરી બનાવેલી છે. જે પર એક તખતીવાળો લેખ લગાડેલો છે કે “ ઝારમન ચીગસ નામનો એક હિંદુસ્તાની બારૂગાઓનો રહેવાસી પોતાના દેશની ચાલને અનુસરી બળી મરી પોતાનું નામ અમર કરી ગયો છે તે જગ્યા આ છે. ”

એ દૂતોમાં બાકી રહેલા સાતમાંથી ચાર .. છા મુસાફરી ને યાકને સળંગે રસ્તામાં મરણ પામવાથી ત્રણ બચી જઈ સહીસલામત પાછા ફર્યા હતા. રહેબો-ની બૂગોળમાં ‘ પોરસ ’ રાખના અમલની સાલ ઇ. સ. ૧૪ હોવાનું જણાવેલું છે, પરંતુ બીજા દાખલાઓ-માં એના અમલની સાલ ઇ. સ. પૂ. ૧૪ ને ૧૧ ની

વચ્ચે હોવાનો ઉલ્લેખ મળ્યાથી એ સાલ લખી છે.

ક્ષત્રપ અથવા શાહ રાજાઓ-ઈ. સ. પૂ. ૭૦-
ઈ. સ. ૩૮૯

એ રાજાઓનો અમલ જોકે શુજરાતમાં ઈ. સ. પૂ. ૭૦ થી શરૂ થયેલો ગણવામાં આવે છે, છતાં એ વંશમાં ઉશ્વદાત, તથા રૂદ્રદામા રાજાઓના અમલમાં સરૂથ વિષેની ખીનાઓ બનેલી હોવાના ઉલ્લેખો મળવાથી તે રાજાઓની હકીકત લખવાનું મુનાસબ જણાય છે.

ઉશ્વદાત ઈ. સ.
૧૦૦-૨૨૦

બાકદ્રિયન રાજાઓ પછી શુજરાતમાં ક્ષત્રપ અથવા શાહ નામથી ઓળખાતા રાજાઓનો અમલ થયેલો. જેમાં આ રાજાએ બૃહકચ (સરૂથ) બંદરે, દશપુરમાં, નાસિક પાસે ગોવરધન પહાડમાં તથા સોપારામાં તળાવો બંધાવ્યાના ઉલ્લેખ મળે છે.

રૂદ્રદામા ઈ. સ.
૧૪૮-૧૫૮

આ રાજાના સમયનો એક દાખલો એ મળે છે કે જૂનાગઢ પાસે ગિરનાર પર્વતના એક ખડક પર તેણે એક લેખ ફેરવેલો છે, જેમાં ' બૃહકચ '

(ભરૂચ) નો ઉલ્લેખ છે. એ લેખ ‘ રૂદ્રદામાના લેખ ’ તરીકે ઓળખાય છે.

ભરૂચના ગુર્જર રાજાઓ-ઈ. સ. ૫૮૦-૭૩૪ =
૧૫૪ વર્ષ

આ રાજાઓમાં હદ ૧ (૫૮૦-૬૦૫) તથા જય-ભટ્ટ ૧ (૬૦૫-૬૨૦) થઈ ગયેલા છે પણ એમના વખતની હદીકત ભરૂચ શહેરને લગતી નહીં મળવાને કારણે તેમના પછી હદ રના અમલની હદીકત લખી છે.

આ રાજાના અમલમાં નીચલી
હદ ૨ અથવા
ચરાતરાગ, ઇ.
સ. ૬૩૩-૬૫૫
બીના ભરૂચને લગતી છે:—
(૧) ઇ. સ. ૬૨૬માં ચીનાઈ
ખોદ સાધુ હુઆન-ચાંગ ચીન

દેશથી હિંદુસ્તાનના પ્રવાસે આવતાં બૃગુચ્છ (ભરૂચ)
માં આવેલા. તેણે શહેરનો ઘેરવો “ ૨૦ લી ” (૪
માઈલ) ને જિલ્લાનો ઘેરવો “ ૨૪૦૦-૨૫૦૦ લી ”
(૪૮૦-૫૦૦ માઈલ) વર્ણવેલો છે. વળી મજુર
સાધુ શહેરના વર્તુળમાં ૧૦ થક, ૧૦ દેવાલયો અને
૩૦૦ (ખોદ) સાધુઓ હોવાનું જણાવે છે.

(૨) ઇ. સ. ૬૩૬ (હી. સ. ૧૫) માં અરબ
મુસલમાનો અરબસ્તાનના બીબ ખતીશ હ. ઉમર

(૨. સ) ના વખતમાં અરબસ્તાનથી દરિયામાર્ગે ભરૂચ ખંદર પર ચડી આવેલા આ ચડાઈ અરબ સરદાર ‘ હકમ બિન અબિલ આસ ’ ની સરદારી નીચે કરવામાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ ચડાઈ ભરૂચ પર પહેલી ને ગુજરાતમાં બીજી વખતની ગણવામાં આવે છે.

(૩) ઇ. સ. ૬૪૭ માં અરબ મુસલમાનો ભરૂચ પર બીજી વખત-અરબસ્તાનના ખલીફા હ. ઉસમાન (ર. સ.)ના સમયમાં દરિયામાર્ગે ચડી આવ્યા હતા.

(૪) ઇ. સ. ૬૪૯માં વઢવીલીપુરના રાજાએ ભરૂચમાં મુકામ કરેલો, તે વખતે દફ બીજાએ તેનો આકરસત્કાર કરેલો.

જયભટ ૩ ઇ.
સ. ૭૦૬—૭૩૪

મુસલમાનોની-
‘ મુશકીમાર્ગે ’ ભરૂચ
પર ચડાઈ ઇ. સ.
૭૨૫-૨૬ (હી.સ.
૧૦૯)

આ રાજાના સમયની ખીના
ભણવાલાયક એ છે કે, ઇ. સ.
૭૨૫-૨૬ માં સિંધના ગવર્નર
બુનેદ બિન અબ્દુરેહમાન મિર-
રીની સરદારીમાં મુસલમાનોએ
‘ મુશકીમાર્ગે ’ (જમીનમાર્ગે)
ભરૂચ પર ચડાઈ કરી હતી. એ
લશ્કર સિંધથી વીરમગામ પાસે

આવેલા મરમદ તથા માળવામાં થઈ ભીનમાલ વગેરે જગ્યાએથી લડચ પર ચડી આવ્યું હતું. એ લશ્કરે નવસારી સુધી જીત કર્યાના ઉદ્દેશ, નવસારીના ચાલુક્ય રાજા 'પુલકેશી' જનાશ્રયના તાત્રપટમાં મળે છે. જેમાં અરખોને 'તાજિક' લોકે તરીકે વર્ણવેલા છે. તાજિક શબ્દ ફારસી ભાષા "તાજી" પરથી નીકળેલો છે.

ગુર્જર રાજાઓના અમલમાં મુસલમાનોની વારંવાર ચડાઈઓ થોડા સમયમાં થવાનું કારણ એ જણાય છે કે, એ સમયમાં લડચના ગુર્જર રાજાઓ તથા વલ્લભીના રાજાઓનો સંબંધ બહુ ઘાટો હોવાને સખળે, ગુર્જર રાજાઓ વલ્લભી રાજાઓને પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપતા હોવાના ઉદ્દેશો આપણને ઇતિહાસમાં મળે છે. વલ્લભી રાજાઓનો મુલક કાઠિયાવાડને કિનારે હોવાને લીધે, ને કાઠિયાવાડ સિંધ પાસે આવેલું હોવાથી, અરખોની સાથે (સિંધનો મુલક અરખોના અમલમાં હોવાને લીધે) વલ્લભી રાજાઓ છેડતી કરતા હશે જેથી માનવાબેગ છે કે અરખો વલ્લભી રાજાઓ અગર તેમના મદદગારોને શિક્ષા કરવાની ખાતર તેમના ચુલકો પર ચડાઈઓ વારંવાર લાવી તેમને નસિહત આપી (કરાવી) પાછા ચાલ્યા જતા હતા.

જેના ઉલ્લેખો આપણને ગુર્જરાના તામ્રપટ વગેરે પરથી મળે છે. કેમકે જો અરબોએ શિક્ષાની ખાતર તેમના પર ચડાઈઓ નહીં કરી હોત તો વલ્લભી અગર ગુર્જર રાજાઓનો મુલક તેમણે ક્યારનો છૂટી લઈ પોતાના મુલક સાથે જોડી દીધો હોત એ દેખીતું છે. આવી રીતે ચડાઈઓ કરી શિક્ષા કરી (હરાવી) પાછા ચાલ્યા જવાના અનેક દાખલાઓ ઇસ્લામી ખાદ-શાહો-મુલતાનો વગેરેના ગુર્જરાતના તેમજ હિંદ-સ્તાનના ઇતિહાસમાં આપણને મળે છે.

‘વલ્લભી રાજ્ય’ ના મથાળા હેઠળ, અમદાવાદની વિદ્યાપીઠના માણ અરબી પ્રોફેસર મોલાના સૈયદ અબુલકદર નદવીસાએ આઝમગઢથી પ્રગટ થતા માસિક ચોપાન્યા ‘અલ-મઆરિફ’ ના ૧૯૩૩ ના ઓગસ્ટ માસના અંકમાં એક વિદ્વતાભરેલો લેખ લખેલો છે. જે પરથી આપણને વલ્લભી રાજાઓ તથા તેમના મહદગાર ભરૂચના ગુર્જર રાજાઓની સાથે અરબોએ કેવા સંલોગોમાં લડાઈઓ કરી હતી એ સારી રીતે સમજાઈ શકાય છે.

ચાલુક્ય અથવા સોલંકી વંશ-ઈ. સ. ૯૯૭-૧૦૧૦

સિદ્ધરાજ જયસિંહ આ રાજાના સમયમાં ભરૂચ શહેરનો હાલનો પથ્થરનો કિલ્લો બનાવ્યાનું કહેવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૧૦૮૪-૧૧૪૩

કુમારપાળ
૧૨૪૭—૧૨૭૬

સિદ્ધરાજ પછી, કુમારપાળ
ગાદીએ બેઠો. ‘ કુમારપાળ
ચરિત્રમાં ’ આ રાજાના લક્ષ્યમાં

આવવાની તથા ગુજરાતનું રાજ્યપાટ એને મળવા
ખાખત લક્ષ્યના એક જોશીએ ભવિષ્ય ભાખ્યાની વાર્તા
જણાવેલી છે તે વર્ણવવી મુનાસબ જણાય છે. તે
હકીકત નીચે પ્રમાણે છે: ‘ સિદ્ધરાજને ત્યારે જણાયું
કે તેને કંઈ સંતાન થવાનું નથી ને તેની પછી કુમારપાળ
ગાદીએ બેસશે તે પરથી તેને કુમારપાળ પર અણગમો
થઈ ગયો. તેથી તેને મારી નાંખવાનો વિચાર કર્યો.
કુમારપાળને તેની ખબર પડી, જેથી તેણે વેશ બદલી
પરદેશમાં ફરવાનું નક્કી કરી પાટણમાંથી નીકળી
પડ્યો ને ત્યાંથી ફરતાં ફરતાં ખંભાત આંચો.
ત્યાંથી લક્ષ્યમાં આવતાં અહીં (લક્ષ્યમાં) એક
જોશી સાથે દેહરામાં મુલાકાત કરતાં, જોશીને પોતે
ક્યારે રાજા થશે તેનું ભવિષ્ય પૂછી જોતાં, જોશીએ
દેહરા પર બેઠેલી દેવચક્રી (કાળી ચક્રી) સામું
જોઈ જણાવેલું કે, તે (કુમારપાળ) થોડા વખતમાં
રાજા થશે. કુમારપાળ આ પછી અર્ધાચી માળવા
તરફ જઈ પોતાના કુટુંબને ઉત્તરેન મળેલો. એ
અરસામાં સિદ્ધરાજના માણસો તેની શોધમાં ઉત્તરેન
પહોંચ્યા. જેથી તે કોટલાપુર, કાંજેવરમ જતાં

ત્યાંના રાજાઓએ તેને આશ્રય આપ્યો. કુમાળપાળ પછી ઉત્તરેન પોતાના બનેલી મળવા જતાં, સિદ્ધ-રાજના મરણની ખબર થતાં, દરબારીઓની પસંદગીથી ગાદીએ આવ્યો.

સોલંકીવંશ પછી ગુજરાત પર વાઘેલાવંશના રાજાઓનો અમલ થયેલો. જેમાં કરણવેલાએ -(૧૨૬૬ ૧૩૦૪) સુધી રાજ્ય ચલાવેલું. પણ તેના સમયની ભરૂચ વિષેની ખીના જાણમાં નહીં હોવાથી અત્રે વર્ણવેલી નથી. ઇ. સ. ૧૨૬૭ માં ગુજરાતની હકૂમત ઇસલામી સત્તા હેઠળ આવવાથી ખીજા પ્રકરણમાં એ સમય વિષે જાણવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૭

ઇસ્લામી સમય— ઇ. સ. ૧૨૬૭-૧૭૭૨
= ૪૭૫ વર્ષ.

ઇસ્લામી સમયને નીચલા ભાગોમાં વહેંચી
શકાય છે:

(૧) દિલ્લીના સુલતાનો	— ૧૨૬૭ - ૧૪૦૩
(૨) ગુજરાતના „	— ૧૪૦૩ - ૧૫૭૩
(૩) મુગલ „	— ૧૫૭૩ - ૧૭૩૬
(૪) ભરૂચના સ્વતંત્ર રાજાઓ	— ૧૭૩૬ - ૧૭૭૨

દિલ્લીના સુલતાનો. ૧૨૬૭ — ૧૪૦૩

દિલ્લીના સુલતાન, અલાઉદ્દીન ખીલજીએ પોતાના
બાઈ અલમાસજેગ ઉફે ઉકુગખાન જે ગુજરાતના
ઇતિહાસમાં અલફખાનના નામથી પ્રખ્યાત છે તેને વઝીર

ત્યાંના રાજાઓએ તેને આશ્રય આપ્યો. કુમાળપાળ પછી ઉજ્જૈન પોતાના બનેલી મળવા જતાં, સિદ્ધરાજના મરણની ખબર થતાં, દરબારીઓની પસંદગીથી ગાદીએ આવ્યો.

સોલંકીવંશ પછી ગુજરાત પર વાઘેલાવંશના રાજાઓનો અમલ થયેલો. જેમાં કરણદેલાએ -(૧૨૬૬ ૧૩૦૪) સુધી રાજ્ય ચલાવેલું. પણ તેના સમયની ભરૂચ વિષેની ખીના ભણુમાં નહીં હોવાથી અત્રે વર્ણવેલી નથી. ઇ. સ. ૧૨૬૭ માં ગુજરાતની હકૂમત ઇસલામી સત્તા હેઠળ આવવાથી ખીના પ્રકરણમાં એ સમય વિષે ભણુવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૭

ઇસ્લામી સમય— ઇ. સ. ૧૨૬૭-૧૭૭૨
= ૪૭૫ વર્ષ.

ઇસ્લામી સમયને નીચલા ભાગોમાં વહેંચી
શકાય છે:

(૧) દિલ્હીના સુલતાનો	— ૧૨૬૭ — ૧૪૦૩
(૨) ગુજરાતના „	— ૧૪૦૩ — ૧૫૭૩
(૩) મુઘલ „	— ૧૫૭૩ — ૧૭૩૬
(૪) ભરૂચના સ્વતંત્ર
નવાબો }	— ૧૭૩૬ — ૧૭૭૨

દિલ્હીના સુલતાનો. ૧૨૬૭ — ૧૪૦૩

દિલ્હીના સુલતાન, અલાઉદ્દીન ખીલજીએ પોતાના
ભાઈ અલમાસજેન ઉફ્ ઉલુગખાન ને ગુજરાતના
ઇતિહાસમાં અલકબાનના નામથી પ્રખ્યાત છે તેને વઝીર

નરસત્યાનની સાતે ગુજરાત જીતવા મોકલેલો. તેમણે ઇ. સ. ૧૨૬૭ માં તે વખતના ગુજરાતના પાયતખ્ત અણહીલવાડ પાટણ (જે નહેરવાલા પાટણના નામથી ઓળખાય છે) આગળ કરણધેલાને હરાવી-કળજે કર્યાથી, ગુજરાતની સદ્વતનત દિલ્હીના સુલતાનોના કબજામાં આવી. લઝચ જિલ્લો પણ ગુજરાતને તાબે હોવાથી દિલ્હીની શહેનશાહતના તાબામાં આવ્યો. દિલ્હીની શહેનશાહત વરફથી ગુજરાતના નાઝિમે એનો કારભાર ચલાવતા. આ સુલતાનોમાં સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજીથી મુબારક ખીલજીના સમયમાં કાંઈ જાણવાલાયક ખીના બનેલી નથી. તે પછી તઘલખ વંશમાં સુલતાન ગયામુદ્દીન તઘલખ (૧૩૨૦-૧૩૨૫) થી મહમૂદ તઘલખ ૨ મુધીમાં આઠ સુલતાનો થયા છે જેમાં પહેલા બે સુલતાનો સિવાય બાકી સુલતાનોના સમયમાં કાંઈ જાણવાલાયક ખીના બનેલી નથી.

સુલતાન ગયામુદ્દીન તઘલખ ૧૩૨૦-૧૩૨૫

આ સુલતાનના વખતમાં બનેલી ખીનાઓ નીચે મુજબ છે.

(૧) ઇ. સ. ૭૨૧ — ઇ. સ. ૧૩૨૧—૨૨માં
લઝચ શહેરની જુમામસજિદવાળી ઇમા-

રત, તેની સહનતના અમીર દૌલતશાહ
મોહમ્મદ ખૂતુમારીના હાથે (સુલતાનોને)
પ્રાપ્ત થઈ.

- (૨) હી. સ. ૭૨૨ — ઇ. સ. ૧૩૨૩-૨૪ શહે-
રમાં-લાલ બજાર, હેસાઈની હવેલી સામે
આવલી મસજિદ મજકુર દૌલતશાહ મોહ-
મ્મદ ખૂતુમારીના હુકમથી ઇફમાલ રૂખર-
દીને ચણાવી.

સુલતાન મહમ્મદ તઘલખ - ૧૩૨૫-૧૩૫૧

આ સુલતાનના સમયમાં બનેલી બીનાઓ નીચે
મુજબ છે:—

- (૧) હી. સ. ૭૨૬ — ઇ. સ. ૧૩૨૬-૨૭માં ભરૂચ
શહેરની ઇફગાહ - દૌલતશાહ મોહમ્મદ
ખૂતુમારીના ખાસ પૈસાથી ચણાવવામાં
આવી.

- (૨) હી. સ. ૭૪૫ — ઇ. સ. ૧૩૪૬માં ભરૂચના
અમીરાને-સલાહ નામના બંડખોરાએ, ભરૂ-
ચમાં બળવો જગાડતાં સુલતાનને દિલ્લીથી
બળવો દાબી દેવા બાતે આવવું પડેલું.

- (૩) એ જ સાલમાં ઇજમના ખલીફા તરફથી

સુલતાનને માટે ખરીતો, ખિલઅત-વાવટો લઈને, એલચીઓ મોકલતાં તેઓ સુલતાનને ભરૂચમાં આવી મળેલા, જેમની ઘણી આગતાસ્વાગતા કરેલી.

(૪) એ જ સાલમાં વળી સુલતાનના ભત્રીજા શ્રીરાઝખાન (પાછળથી સુલતાન શ્રીરાઝશાહ) તરફથી સુલતાને દેવગીરી (હોલતાબાદ) ની ફત્તેહ માટે મુખારકબાદી આપવા ઝયાબરની આઓ હતો.

ગુજરાતના સુલતાનો. ૧૪૦૩ - ૧૫૭૩ =
૧૭૦ વર્ષ

દિલ્હીના સુલતાનો પછી ગુજરાતની સલ્તનત અહમદાબાદના સુલતાનોના કબજામાં ૧૪૦૩ થી જવાનાં. સંખ્યે ભરૂચનો વહીવટ પણ ભરૂચ ગુજરાતને તાબે હોવાથી તેમના કબજામાં આઓ.

એ સુલતાનો કુલ ૧૫ થઈ ગયા. જેમાં સુલતાન અહમદશાહ ૧ (૧૪૧૧-૧૪૪૧) થી છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફર ઉર્દૂ. નથુ (૧૫૬૧-૧૫૭૩)ના સમયમાં ભરૂચને લગતી બનેલી ખીનાઓ નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) સુલતાન અહમદશાહ ૧૪૧૨માં પોતાના

મુલતાનને માટે અરીતો, ખિલઅત-વાવટો લઈને, એલચીઓ મોકલતાં તેઓ મુલતાનને ભરૂચમાં આવી મળેલા, જેમની ઘણી આગતાસ્વાગતા કરેલી.

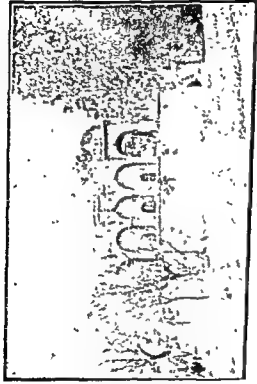
(૪) એ જ સાલમાં વળી મુલતાનના ભત્રીજા શ્રીરામખાન (પાછળથી મુલતાન શ્રીરામ-શાહ) તરફથી મુલતાને દેવગીરી (દોલતા-ખાહ) ની ફત્તેહ માટે મુબારકખાદી આપવા બયાબરની આબેયો હતો.

ગુજરાતના મુલતાનો. ૧૪૦૩ - ૧૫૭૩ =
૧૭૦ વર્ષ

દિલ્હીના મુલતાનો પછી ગુજરાતની સલ્તનત અહમદાબાદના મુલતાનોના કબજામાં ૧૪૦૩ થી જવાના સંખલે ભરૂચનો વહીવટ પણ ભરૂચ ગુજરાતને તાબે હોવાથી તેમના કબજામાં આબેયો.

એ મુલતાનો કુલ ૧૫ થઈ ગયા. જેમાં મુલતાન અહમદશાહ ૧ (૧૪૧૧-૧૪૪૧) થી હેલા મુલતાન મુઝફ્ફર ઉર્દે નથુ (૧૫૬૧-૧૫૭૩) ના સમયમાં ભરૂચને લગતી બનેલી જીનાઓ નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) મુલતાન અહમદશાહ ૧૪૧૨માં પોતાના

આજી રેકનની દરેશદ પાસે સમાઈલ મંદિરના ચોત્તર.

ચિત્રાઈ લાઈ મોઈઝુદીનખાન (વડોદરાના સુબા) ની પાસેથી (કે જેણે લડ્ય પર ઘેરો ધાલેલો) ઘેરો ઉઠાવડાવી લડ્ય કબજે કર્યું.

(૨) સુલતાન એહમદશાહના સમયમાં (હી. સ. ૮૧૯) ૧૪૧૫ માં હજરત મખદમ સૈયદ શરફુદીન મશહૂદીનો રોળો મખદમપુર ગામમાં ચણવામાં આવ્યો.

(૩) ૧૪૫૩ માં સુલતાન કુતબુદીનના સમયમાં, લડ્ય જિલ્લામાં આવેલા ટંકરીઆ ઉદ્દે મુસ્તફાખાદની મસજિદ ચણાવવામાં આવી.

(૪) ૧૪૫૮માં સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં (હી. સ. ૮૬૨) ચુનારવાડાની મસજિદ ચણાવવામાં આવી. એ મસજિદની શરૂઆત સુલતાન કુતબુદીનના સમયમાં (૧૪૫૧-૧૪૫૯) કરવામાં આવેલી.

(૫) ૧૫૩૩ માં સુલતાન બહાદુરશાહે (હી. સ. ૯૪૦)માં લડ્ય શહેરની આસપાસ બંદર અથવા ખાદી નવી બનાવી ને શહેરનો કોટ દુરસ્ત કરાવ્યો.

(૬) ૧૫૩૬માં પોર્ચુગીઝોએ શહેરને પહેલી

પિત્રાઈ ભાઈ મોઈજુદીનખાન (વડોદરાના સુબા) ની પાસેથી (કે જેણે લડ્ય પર ઘેરા ઘાલેલો) ઘેરા ઉઠાવડાવી લડ્ય કળને કયું.

(૨) સુલતાન એહમદશાહના સમયમાં (હી. સ. ૮૧૬) ૧૪૧૫ માં હજરત મખદમ શેયહં શરફુદીન મશહુદીનો રાજો મખદમપુર ગામમાં ચણવામાં આવ્યો.

(૩) ૧૪૫૩ માં સુલતાન કુતબુદીનના સમયમાં, લડ્ય જિલ્લામાં આવેલા ટંકારીઆ ઉદ્દે મુસ્તુફાખાહની મસજિદ ચણાવવામાં આવી.

(૪) ૧૪૫૮માં સુલતાન મહમૂદ ખેગડાના સમયમાં (હી. સ. ૮૬૨) ચુનારવાડાની મસજિદ ચણાવવામાં આવી. એ મસજિદની શરૂઆત સુલતાન કુતબુદીનના સમયમાં (૧૪૫૧-૧૪૫૬) કરવામાં આવેલી.

(૫) ૧૫૩૩ માં સુલતાન ખહાદુરશાહે (હી. સ. ૯૪૦)માં લડ્ય શહેરની આસપાસ ખંદર અથવા ખાડી નવી બનાવી ને શહેરનો કોટ દુરસ્ત કરાવ્યો.

(૬) ૧૫૩૬માં પોર્ચુગીઝોએ શહેરને પહેલી

ප්‍රාග්ධන මතයේම මෙ(ත.ප.ප.) විෂය මත—෭෪෪

‘‘ප්‍රාග්ධන මතයේම විෂය

ප්‍රාග්ධන මතයේම මතයේම මතයේම—෪෪෪

‘‘විෂය මතය

මෙම මතයේම මෙ(මතයේම) මතයේම—෪෪෪

‘‘මතයේම මතයේම මතයේම

මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම

මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම

මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම

මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම—෪෪෪

—: මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම
‘‘මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම
මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම
මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම
මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම
මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම

මතයේම—මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම

‘‘විෂය මතය

මෙම මතයේම මතයේම මතයේම මතයේම (෧)

‘‘විෂය මතය

કોઠી સ્થાપી.

૧૬૫૮--શહેનશાહ ઔરંગઝેબના હુકમથી ભરચના કિલ્લાનો થોડો ભાગ પોતાના ભાઈ દારા સાથે લડતાં કિલ્લામાં મળેલા આસરના સખળે તોડાવી પાડનામાં આપ્યો.

૧૬૭૫--શિવાજીએ ભરચને બીજી વખત લૂંટ્યું

૧૬૮૫--શંભાજીએ ભરચને બીજી વખત લૂંટ્યું

૧૬૮૬--શહેનશાહ ઔરંગઝેબે, મરઠાઓની ભરચ પર ચલાવેલી લૂંટને લીધે કિલ્લાનો તોડી પડાવેલો ભાગ ચણાવી દેવા હુકમ આપ્યો.

આ સાલમાં ગુજરાતના મોમનાઓ ને ખાન-

૧૬૯૧માં ગુજરાતના મોમનાઓએ દેશના મહિયાઓ જેઓ સૈયદ ઇમાદુદ્દીનને માનનારા હતા તેમના પીર સૈયદ શાહજી - કે જેમને કરમતમાં રક્ષનાવવામાં આવેલા છે - તેમની કેટલીક

ધાર્મિક માન્યતાને લીધે પૂછપરછ કરવા શહેન-શાહ ઔરંગઝેબે શાહજી મજકુરને પોતાની રૂબરૂ દિલ્લીમાં બોલાવેલા. તેથી તેમણે ડરી જઈ આત્મ-

લોગ આપેલો. આ કારણે શાહજાન અનુયાયીઓ પોતાના પીરના કારણે ગુસ્સે થઈ, તમામ ગુજરાતમાં હુલ્લડ મચાવવા માટે એકઠા થયા અને ભરૂચના કિલ્લેદાર (હાકેમ)ને મારી નાખી કિલ્લાનો કબજો મેળવ્યો. તોફાનીઓનું જોર વધવાના કારણે, તોફાનીઓને શિક્ષા કરવા તથા કિલ્લાનો કબજો મેળવવા વડોદરાના હાકેમની મદદ મોકલવામાં આવેલો. તેમાં કેટલાક વખતની સખત ઝપાઝપી પછી તેઓ તાબે થયેલા. એમાં તેમના ઘણા માણસો માર્યા ગયા હતા.

આ સાલમાં દિલ્લીના શહેનશાહ મહમ્મદશાહ તરફથી દિલ્લીના વઝીર તરીકે, ૧૭૨૧માં, નબાખ આસફખાન નિઝામુલ-મુલકની દિલ્લાના વઝીર તરીકે નિમણૂક થઈ, ને ભરૂચની ભગીર તેમને મળી, તરફથી કરવામાં આવતો. આ

ભગીરનો વહીવટ નિઝામુલ-મુલકે મિરજા અબ્દુલ-બેગને એ સાલથી સોંપ્યો હતો.

આ સાલમાં મિરજા અબ્દુલ બેગ, — કે જે

૧૭૩૧માં મિરજા-
અબ્દુલા બેગનું
ભરૂચ તથા જંબુ-
સર પ્રગણના
દોષદાર (હાકેમ)
તરીકે નિમાણું

નિઆમુલ-મુલ્ક તરફથી ભરૂચની
ભાગીરનો વહીવટ કરતા હતા.
તેમને નિઆમુલ-મુલ્કની સલામણ
પરથી દિલ્લીના યહોનથાહ તર-
ફથી ભરૂચ તથા જંબુસર પ્રગ-
ણના દોષદાર (હાકેમ) તરીકે

કામ કરવા નિમણૂક કરવાનો હુકમ થયો ને ૨૦૦૦
આંત અને ૫૦૦ સ્વારની મનસખ (લશ્કરી હોહો)
સાથે 'નેકઆલમખાન' નો ખિતાબ ઇનાયત કર-
વામાં આવ્યો.

મિરજા મજબૂર, ભરૂચની સ્વતંત્ર નવાબી સત્તાને
કાયમ કરનાર પહેલા પુરુષ હતા.

ભરૂચના સ્વતંત્ર નવાબો - ૧૭૩૬-૧૭૭૨ =
૫૫^૬ ૩૬

(૧) નવાબ નેકઆલમખાન - ૧	} ૧૭૩૬-૧૭૩૮ =
વ. ૨
(મિરજા અબ્દુલ્લાહ બેગ)	
(૨) નવાબ નેકઆલમખાન - ૨	} ૧૭૩૮-૧૭૫૨ =
વ. ૧૪
(મિરજાબેગ)	
(૩) નવાબ ખેરતલખખાન	} ૧૭૫૨-૧૭૫૨ =
માસ ૩
(મિરજા મુગલબેગ)	

- (૪) નવાળ નેકઆલમખાન - ૩
 (મિરઝા હસનઅલીબેગ)
 તથા
 (રીજ'ટ) બીબી ખૂલન ઉર્ફે
 બદી બીબી, નવાળ નેકઆલ-
 મખાન- ૧ ની વિધવા. } ૧૭૫૨-૧૭૫૪
 = વર્ષ ૨
- (૫) નવાળ નેકનામખાન
 (મિરઝા હામિદબેગ) } ૧૭૫૪-૧૭૬૮=
 વ. ૧૪
- (૬) નવાળ ઇમતિયાલુદ-દૌલા
 (મિરઝા મુઅઝઝીઝખાન) } ૧૭૬૮-૧૭૭૨=
 વ. ૪

નવાળ નેકઆલમખાન-૧. ૧૭૩૬-૧૭૩૮=
 ૨ વર્ષ.

મિરઝા અબ્દુલ્લાહબેગ વલદે મિરઝા મોહમ્મદ
 બેગ સને ૧૭૩૧માં દિલ્લી
 ૧૭૩૬-નવાળ નેક શહેનશાહત તરફથી ભરૂચ
 આલમખાન- ૧ તું તથા જંબુસર પ્રમણાના ફોજ-
 રેનત તથા તુ દાર (હાકેમ અયવા નવાળ)
 તરીકે દિલ્લીના વઝીર આસફનાહ નિઝામુલ-મુલ્કની
 બલામણ પરથી સુકરર કરવામાં આવેલા. પણ દિલ્લીની
 શહેનશાહતની કમબોરીના સળબે, અને આસફનાહ
 ભરૂચની નગીર તરફ લક્ષ નહીં આપેલું હોવાના કારણે

તેનો લાલ લઈ સ્વતંત્રપણે ભરૂચનો રાજ્યકારભાર
ચલાવવા લાગ્યા.

નવાબ નેકઆલમખાન- ૨ ૧૭૩૮-૧૭૫૨
૧૪ વર્ષ.

આ સાલમાં નવાબ નેકઆલમખાન-૧ ગુજરી
ગયા, જેથી તેમની પછી તેમના
હીકરા મિરઆબેગ, નવાબ
“ નેકઆલમખાન — ૨ ”
ખિતાબ ધારણ કરી ગાદીએ
બેઠા. આ નવાબના સમયમાં
એક ખીના બાણુવાલાયક
આવડ્યું.

બનેલી છે.

૧૧૪૧ માં દામાજીરાવ ગાયકવાડે સોરઠથી પાછા
વળતાં ભરૂચને ઘેરા ઘાલ્યો. નવાબે કિલ્લાનો બચાવ
સારી રીતે કરી નિઃશસ્ત્ર-મુલકને લખી જણાવતાં
તેણે દામાજીરાવ ગાયકવાડને ઘેરા ઉઠાવી લેવા જણાવ્યું,
તેથી તેણે ઘેરા ઉઠાવી લીધો. આ જ ઘેરા વખતે નવાબે
ગાયકવાડને ભરૂચની કસ્ટમમાંથી અમુક હિસ્સો
અપવા નકકી કરેલું હોવાનું કહેવાય છે.

નવાબ ખેરતલુખખાન - ૧૭૫૨-૧૭૫૨=
૩ માસ.

આ સાલમાં નવાળ નેકઆલમખાન-૨ ચૌદ વર્ષ

૧૯૫૨-નવાળ નેક
આલમખાન-૨ નું
શુજરા જલુને તેમ-
ના ભાઈનું ગાદીએ
આવવું.

નવાળી લોગવી શુજરી ગયા,
તેથી તેમના ભાઈ મિરજા મુગલ
બેગ — “ ખેરતલખખાન ”
ખિતાબ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠા.

આ પહેલાંના ભરૂચના નવાળો
નેકે સ્વતંત્ર ધર્મ ગયા હતા, પણ બહાર રીતે તેમનો
સંબંધ આસફબહ નિઝામુલ-મુલક સાથે (ભરૂચ તેમની
જાગીર હોવાના સળખે) હતો, તે આ નવાળે ગાદીએ
આવ્યા પછી બહાર રીતે કાઢી નાખ્યો. પછી ત્રણ માસ
સત્તા લોગવી તે શુજરી ગયા

નવાળ નેકઆલમખાન-૨. ૧૭૫૨-૧૭૫૪
૨ વર્ષ.

નવાળ ખેરતલખખાન શુજરી જવાથી તેમની જગ્યા-

૧૭૫૨-માં સગીર
હસનઅલી બેગનું
ખીખી બૂલનની
લાગવગથી ગાદી-
એ આવવું, તે
તેણીએ રીજા
તરીકે રાજ્યકાર-
ભાર ચલાવેલો.

એ તેમના સગીર દીકરા હસન
અલીબેગને, ખીખી બૂલન ઉર્દે
બડીખીખી મિરજા અબ્દુલ્લાહ
બેગની વિધવાએ ગાદી પર બેસ-
ડવા તજવીજ કરી અને “ નેક
આલમખાન - ૩ ” ખિતાબ
આપી ગાદીએ બેસાડ્યા તે પોતે

તેના ફીજન્ટ તરીકે સંન્યકારભાર ચલાવવા લાગી, જેથી નવાબની ગાદીના ખરા વારસ મિરજા હામિદખેગ વલદે મિરજા મોહમદખેગ નારાજ થઈ મુરત ચાલ્યા ગયા.

મિરજા હસનઅલીખેગ — નેકઆલમખાન તરીકે

૧૭૫૩માં મિરજા
હામિદ ખેગનું
ખીખી ખૂલન સાથે
ગાદી માટે લડવા
તૈયાર થઈને
ભરૂચ ખંદેરે નૌકા
લડાઈમાં હારી જવું.

ગાદીએ ખેડા પછી લગભગ
સાત માસ સંન્યકારભાર ઠીક
ચાલેલો. જે પછી મિરજા
હામિદખેગે ગાદીનો ઠાવો કરી,
મુરતના મુતસદ્દીની સહાયથી,
ભરૂચ ખંદેરે નૌકાખળ સાથે
મુરતથી ભરૂચ ખંદેરે આવતાં,

ભરૂચના નવાબ સાથે દરિયાઈ લડાઈ થયેલી. જેમાં
હાર થતાં પોતે નિબંધ થઈ મુરત પાછા ચાલ્યા ગયા.

નવાબ નેકનામખાન-૧૭૫૪-૧૭૬૮ = ૧૪
વર્ષ.

આ સાલમાં મિરજા હામિદખેગે ફરીથી વખતનો

૧૭૫૪માં મિરજા
હામિદ ખેગનું
ભરૂચની ગાદી માટે

લાલ લઈ, મુરતના એદરૂસ
ખાનદાનની ગાદીવાલા હજરત
સૈયદ મહમદ એદરૂસ સાહેબની

તૈયારી કરી બીજી વખત લગાઇ કરવા આવ્યું ને તેમાં જીત મેળવતા, “ નેકનામખાન ” ખિતાબ ધારણ કરી ગાદીએ બેસ્યું.

સહાયતા મેળવી, ભરુચમાં છાનામાના આવી પહોંચી, ભરુચના હ. સૈયદ અહમદશાહની દરગાહના અરબો તથા કેટલાક લશ્કરીઓની સહાયતાથી બોંબી બૂલનના માણસો સાથે

લગાઇ શરૂ કરી. જેમાં જીત મેળવતાં પોતે ગાદી મેળવવા શક્તિવાન થયા ને “ નેકનામખાન ” ખિતાબ ધારણ કરી રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યા. આ નવાબના વખતમાં નીચલી બીનાઓ બનેલી છે:—

(૧) ૧૭૫૮ —ગોસાંઈએનું ટોળું શહેરમાં લૂંટફાટ કરવા આવતાં નવાબે મહાદુરોથી નસાડી મૂકેલું.

(૨) ૧૭૬૧ —ખંભાતના નવાબ મોમીનખાનની મદદથી નવાબે જંજીર પ્રગણું મરદાઓને હરાવી મેળવ્યું.

(૩) ૧૭૬૮માં નવાબ ગુજરી ગયા. તેમની જગ્યાએ તેમના દીકરા મિરજા મોઅઝઝીજખાન ગાદીએ બેઠા.

નવાબ ઈમતિયાઝુદ-દૌલા ૧૭૬૮-૧૭૭૨=૪ વર્ષ

નવાબ નેકનામખાન આ સાલમાં ગુજરી જવાથી તેમની પછી તેમના દીકરા મિરજા મોઅઝઝીઝખાન — “ હમતિયાજુદ-દોલા ” નો ખિતાબ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠા.

આ નવાબ ભરૂચના સ્વતંત્ર નવાબોમાં છેલ્લા હતા. તેમના વખતમાં બનેલી બીનાઓ મુજબ છે:—

આ સાલમાં બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સરકારે નવાબ (મોઅઝઝીઝખાન)

૧૭૭૧-ભરૂચના કુર-ખાના હકસંબંધીના મહેસુલ બાબત સુરતની કંપની સરકાર તરફથી કર્નલ “કે” તથા મિ. “ ગેમ્બીર ” ની સરદારી નીચે ચઠાઈ કરવા લશ્કર મોકલવું, જે નવાબે લશ્કર સામે બહાદુરીથી ૧૭ દિવસ બચાવ કરી છતાં મેળવવી.

હમતિયાજુદ દોલા પર ભરૂચના પુસ્તાના મહેસુલના ચઠેલા રૂપિયા ૪૦,૦૦૦૦૦ (ચાલીસ લાખ)ની ઉધરાણી બદલ તથા કંપની સરકાર ૧ કાપડ પર નવાબ તરફથી નંખાયેલી વધુ જકાત બાબતની રકમ પાછી આપવા કંપની સરકારે માગણી કરેલી. જે નવાબે આપવા ના પાડેલી. તેથી તા. ૨૭ એપ્રિલ ૧૭૭૧માં સુરતથી કર્નલ “ કે ”

તથા મિ. “ ગેમ્બીર ” ની સરદારી નીચે ખુરશી (જમીન) માંગે એક લશ્કર ભરૂચ પર ચઠાઈ કરવા મોકલવામાં

આવેલું.

આ ચડાઇની સંપૂર્ણ વિગતવાર હકીકત “ ભરુચના નવાબ મોઅઝઝીઝખાન બહાદુર ” ના ફિરસામાંથી તથા મુંબઈ ગેઝેટીઅરના સુસ્ત અને ભરુચવાળા ભાગ ૨ માંથી દુક હકીકત વર્ણવવી મુનાસબ લાગે છે, જે નીચે મુજબ છે:—

સુરતના પારસીઓમાં ફેટલાક વખતથી પોતાના જરથોસ્તી વર્ષની ગણતરીમાં એક માસનો તફાવત થવાથી ધાર્મિક ઝગડો ચાલવાના સખળે બે તરફ યદ્ય ગયાં હતા. એક તરફ ‘ કદમી ’ રિવાજને માનનારું હતું ને બીજું ‘ રસમી ’ ને. પારસીઓમાં બે આગેવાન વ્યાપારી ગૃહસ્થો ધનલશાહને મિનોચહેર અથવા મનચેરલ હતા. જેઓમાં ધનલ શાહ રસમી તરફ અથવા ટોળાને માનનારા હતા ને મંચેરલ કદમીને માનનારા હતા. ધનલશાહનો સંબંધ કંપની સરકાર સાથે વ્યાપારને લીધે ઘાડો હોવાથી તથા ભરુચના ખંદર સાથે તેનો વ્યાપાર ચાલતો હતો, તેથી તેણે ભરુચના નવાબ મોઅઝઝીઝખાનને આ ધાર્મિક ઝગડા માટે ભરુચના પારસીઓમાં તપાસ કરી તેમનો અભિપ્રાય લખી જણાવવા ઠાગળ લખેલો. નવાબે ભરુચના પારસીઓના આગેવાન હસ્તુરોમાંના હસ્તુર કામદીન તથા પાદશાહને જોડાવી.

એ બાબત જણાવવા ફરમાવ્યું. કામદીને વિચાર કરી રસમી ટોળાની વિરુદ્ધમાં એટલે કદમી ટોળાની તરફેણમાં પોતાનો મત જણાવતાં નવાળે તે પ્રમાણે ધનજીશા મજકુરને લખી જણાવ્યું. ધનજીશા એ કારણે શુસ્સે થયો ને તેડું વેર લેવા આહુતો હતો. એ અરસામાં એલું બનેલું કે ધનજીશાનો જકાતી માલ ભર્ય બંદરે આવતાં, નવાળે તે માલની જકાત આપી માલ ઉતારવા જણાવ્યું. જેથી ધનજીશાએ તેના માલ પર જકાત દેવાતી નથી એમ જણાવ્યું, પણ નવાળે નહીં માનવાથી તેને માલની જકાત અદા કરવી પડી. જેથી એણે એ કંપ પોતાના મનમાં રાખી, સુરતની ફેક્ટરીના ઉપરી (જે કિલ્લાના માલેક હતા તે) મિ. ગેમ્બીરને લડચના નવાળની વિરુદ્ધમાં સમબળ્યા કે, સુરતના કિલ્લાના તાબામાં લડચનો કુરળો છે તે પુરબની વાર્ષિક બાપજ આશરે રૂ. ૧૦૦૦૦૦) આવે છે; જે નવાળ લગભગ ૪૦ વર્ષથી કંપની સરકારને આપતા નથી, જેથી કંપનીને ગોટી નુકસાની થાય છે. મિ. ગેમ્બીરે આ વાત સાંભળી નવાળ પર સદરહું ચકત રકમની ઉધરાણી કરી. નવાળે જણાવ્યું કે લડચનો કુરળો સુરતના કિલ્લાને તાબે નથી; ને પોતે કિલ્લાની હકૂમત હેઠળ છે, તેથી કંપની સરકારનો હક્ક તે સ્વીકારતા નથી, ને પોતે કંપની સરકાર સાથે લડવા તૈયાર છે.

ગેંબીર આવે જવાળ સાંભળે ઘણો ઝુસ્સો થયો. તેથી તેણે નવાળને વળતો જવાળ મોકલ્યો કે, નવાળે ચાલીસ લાખ રૂપિયા ચડેલા આપી દેવા; નહીં તો તે તેના પર ચડાઈ લાવશે. આ જવાળ સાંભળી નવાળે લડવા માટે તૈયારો કરી શહેરનો ખચાવ કર્યો.

કંપની સરકારનું લશ્કર ૧૭૭૧ના માર્ચમાં મુરતથી નીકળી એ માસની પહેલી તારીખે નર્મદા નદીના કિનારા પર (ખુસ્તીના રસ્તે) આવી પહોંચ્યું. એ લશ્કરમાં મુરતના બક્ષી પોતાના લશ્કરના ૭૦૦ માણસો સાથે મદદમાં હતા, અને કંપની સરકારે પણ મોટી લશ્કરી તૈયારી કરી હતી, જેમાં ૧૩ તોપો પણ હતા. એમાં જે તોપો અધમણ ગોળા ફેંકે તેવી બારે હતી. શહેરનો કિલ્લો મજબૂત બાંધણીનો, તથા કુદરતી રીતે નર્મદા નદીને લીધે તેમ જ શહેરની આસુબાસુના ખાડીવાળા ભાગને લીધે, બહારના દુશ્મનથી એકાએક છતાવો ઝુરકેલ હતો. તેથી આંગ્રેજ લશ્કરે સામે કિનારેથી તોપોનો મારો ચલાવી કિલ્લાને તોડી પાડી નદીમાં હોડીઓ-મછવાઓમાં લશ્કર ભરી શહેર પર રસ્તો કરવા વિચાર કરેલો. એ ઝુજળ તેમણે તોપોને દમદમા (માટીના બિયા દગલા) ને ગોઠવી ગોળા ફેંકવા ચડ કર્યા. જેને લીધે (ભારે તોપોન ગોળા વાગવાથી) કિલ્લાને

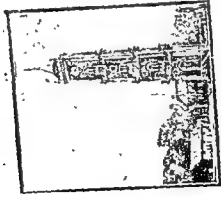
તુકસાન થયું. નવાબના લશ્કરે પણ પોતાની તોપોના મારો ચલાવ્યો. આવી રીતે સત્તર દિવસ સુધી નવાબે પોતાનો ખયાલ મજબૂત અંગ્રેજ લશ્કર સામે બહાદુરીથી કર્યો હતો. એક દિવસ અંગ્રેજ લશ્કરની તોપોના મારાથી હબરી પુરજ (કુરબાથી મલબારી દરવાજા દરમિયાનનો કોટનો ભાગ) ભાગી જતાં, નવાબના માણસોએ રાત્રે “લકઠડ કોટ” તૈયાર કરી દીધો. સવારે અંગ્રેજ લશ્કર હોડીમાં બેસીને હલ્લો કરવા આવતાં, નવાબના ગોલંદાએ હબરી પુરજ પરથી તાકીને ગોળો મારતાં, અંગ્રેજોનો દારૂગોળો સળગી ગયો હતો. અંગ્રેજોની હોડીઓ (લશ્કર અને લશ્કરી સામગ્રીવાળી) પાણીના બેરને લીધે નદીમાં તણાઈ ગઈ હતી. જેથી તેઓ વધુ વખત લડાઈ નહીં કરવાનું મુનાસખ ધારી સુરત પાછા ચાલ્યા ગયા. આવી રીતે તેમની ચડાઈ નિબંધ જવાને કારણે મુંબઈ સરકાર તરફથી સુરતની કમિટી બાબત તપાસ થતાં તેમણે લશ્કર મોકલવામાં ઉતાવળ કરેલી, તે બદલ ઉપરી અમલદાર મિ. ડૂનેયરને સુરત ફેક્ટરીમાંથી ખસેડવામાં આવ્યો ને બીજાઓને સખત ઠપકો મળ્યો.

આ લડાઈમાં સહાયતા માટે ભરૂચના નવાબે વડોદરાના ગાયકવાડ રત્નેહરસિંહરાવને તથા રાજપીયજાના

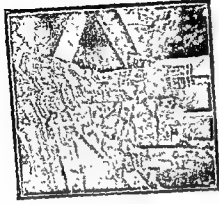
ઠાકેરને તેમ જ ખંભાતના નવાળ મોમીનખાનને ધોલા-
વેલા. જેમાંના ઉપલા બે જણ પોતપોતાના લશ્કર
સાથે આવેલા ને નવાળ મોમીનખાન તે અંગ્રેજ સર-
કારના મિત્ર હોવાનો બહાને આવેલા નહીં. નવાળ
મોમીનખાનને મેળવેલી છતને લીધે ગાયકવાડ તથા
રાજપીપળાના ઠાકેરનાં લશ્કરોને રજા આપી, બુદા-
તાલાનો પાક માની, શહેરના પ્રખ્યાત બુઝુર્ગો મખદૂમ
શાહ શરદુદ્દીન મશહૂદી, પીરછતર, ખાખા જમન-
જતી અને હજરત એદુસસાહેબની દરગાહોમાં ફાતેહા
માટે ગયા હતા, તેમ જ અબ્દુલ્લાશાહ બુઝુર્ગની કદમ
બોસી પણ કરી હતી.

મુંબઈના ગવર્નર અને કાઉન્સિલના પ્રેસિડન્ટ
એનરેબલ મી. હોનેબીને, નવા-
ળની બહાદુરીની ખબર થતાં
તેનો વિચાર નવાળ સાથે
મિત્રતા રાખવાનો ચતાં કંપની
સરકારના લેણાની પતાવટ થાય
તેવા ખ્યાલથી નવાળ સાથે
મુલાકાત લેવા પોતાની ખ્યાલિશ
દેખાડેલી. નવાળ પણ સરકાર
સાથે સુલેહ કરવા ચાહતા હતા.

બારુચ

રાવર, બરુચ.

જુમામસ્જિદમાંલું હિંદુ વિહાર.

તેથી તેમણે ગવર્નર પર એક પત્ર ભરૂચથી લખી પોતાનો વિચાર એમની મુલાકાત લેવાનો છે એમ જણાવ્યું. તેથી ગવર્નર તેમને મુંબઈ મંગાવી લાવવા માટે તેમને લાયક મહવાઓનો ખંદોળસ્ત કરી, તેમને લેવા માટે મુંબઈમાં એક કાઉન્સિલર મિ. મારલીને મોકલ્યો. આથી નવાબે પ્રવાસની તૈયારી કરી. નવાબે ભરૂચથી ૧૭૭૨ના એ માસમાં મુંબઈ જવા માટે તૈયારી કરી. મુંબઈથી કંપની સરકારે નવાબને માટે ફતેહપોરી નામનાં બંકી વહાણો, તથા તેમના રિસાલા અને મુસાફરિયા (ખાસખાસ લોકો) માટે બીબાં વહાણો મોકલેલાં હતાં. જેમાં નવાબ પોતાના ૧૦૦૦ સેફબંદીના રિસાલા સાથે સવાર થયાં. ભરૂચથી જતી વખતે, નવાબે ભરૂચના કારભાર પોતાના દીવાન લલ્લુશાઈને સોંપ્યો. નવાબ મુંબઈ સહીસલામત પહોંચતાં મિ. હોર્નબી તથા તેના કાઉન્સિલરોએ ધંકતું માન આપી, તેમને માટે ઉત્તમ વહેરની સારી સવગક કરી હતી અને તેઓ રહ્યા તે દરમિયાન તેમની ઘણી અગત્યનાગત્ય કરી હતી.

નવાબે ભરૂચથી નીકળતી વખતે ગવર્નર તથા તેના કાઉન્સિલરો માટે નજરાણાની કીમતી ચીજો ભરૂચથી ઊટો પર પોતાની પાંચગા સાથે મોકલવા હુકમ

તેથી તેમણે ગવર્નર પર એક પંચ ભરૂચથી લખી
 પોતાનો વિચાર એમની મુલાકાત લેવાનો, તે એમ
 જણાવ્યું. તેથી ગવર્નરે તેમને મુંબઈ મંગાવી
 લાવવા માટે તેમને લાયક મહવાઓનો જાહેરાત
 કરી, તેમને લેવા માટે મુંબઈથી એક કાઉન્સિલર મિ.
 મોરલીને મોકલ્યો. આથી નવાબે પ્રવાસની તૈયારી
 કરી. નવાબે ભરૂચથી ૧૭૭૧ના મે માસમાં મુંબઈ
 જવા માટે તૈયારી કરી. મુંબઈથી કંપની સરકારે નવાબને
 માટે ફતેહમોરી નામનાં બંધી વહાણો, તથા તેમના
 રિસાલા અને મુસાદિઓ (ખાસખાસ લેલો) માટે
 બીજાં વહાણો મોકલેલાં હતાં. જેમાં નવાબ પોતાના
 ૧૦૦૦ સેફ્ટનંદીના રિસાલા સાથે સવાર થયા. ભરૂ-
 ચથી જતી વખતે, નવાબે ભરૂચનો કારભાર પોતાના
 દીવાન હકુમશાહને સોંપ્યો. નવાબ મુંબઈ સહીસલામત
 પહોંચતાં મિ. હોર્નબી તથા તેના કાઉન્સિલરોએ મંદતુ
 માન આપી, તેમને માટે ઉત્તમ વગેરેની સારી સવ-
 ગડ કરી હતી અને તેઓ રહ્યા તે દરમિયાન તેમની
 ઘણી આગતાસ્વાગતા કરી હતી.

નવાબે ભરૂચથી નીકળતી વખતે ગવર્નર તથા
 તેના કાઉન્સિલરો માટે નજરહાની કીમતી ચીજો
 ભરૂચથી ઉઠો પર પોતાની ખાયગા સાથે મોકલવા હુકમ

આપેલો. તેને મુરત પાસે વસાઈ ગામ પાસે કલવા થાણા. આગળ જેશ્વાના સરદાર નાગુછએ લૂંટી લઈ, કીમતી નજશણની ચીજો-ઝરબકના તાકા, હરથી હાથા બાકના, દોરીઆના તાકા, ચાલદોચાલા - પૂને મોકલી આપી. જેની ખબર નવાબને મુંબઈ મળતાં તે ઘણા ગુસ્સે થઈ, પોતે જાતે શિક્ષા કરવા માટે જવાની ઇચ્છા ગવર્નર મિ. હોર્નબીને જણાવી. મિ. હોર્નબીએ આવી રીતે નહીં ગમરાવાનું સમન્તવતાં દિલાસો આપ્યો કે, પોતે આ બાબતમાં તબવીજ કરી સામાન મંગાવી આપશે. પછી મિ. હોર્નબી તથા તેના કાઉન્સિલરોએ નવાબની ચારી પરાજાગત કરી, ને પોતપોતાની તરફથી જુદીજુદી આગતાસ્વાગતા કરીને નવાબને ભેટો આપી. નવાબ નજશણની કાંઈ ચીજ તેમને આપવા લાયક નહીં હોવાથી મનમાં મુંઝાવા લાગ્યા, પણ પોતે લાચાર હતા. આવી રીતે કાઉન્સિલરોને નવાબ તરફથી કાંઈ ભેટ વળતરમાં નહીં મળવાના કારણે તેઓમાંના કેટલાક અદેખાઈ કરવા ને ગવર્નરને નવાબ વિરુદ્ધ બહેકાવવા લાગ્યા. પણ મિ. હોર્નબીનું હેતુ નવાબ ઉપર વધારે હોવાથી તથા તેમને નવાબના માગાણિકપણાની ઘણી થ્રદા હોવાથી તેમણે કાઉન્સિલરોને ધીરજ આપી. હવે એવું બન્યું કે નવાબનું મન મુંબઈ થકુ વખત રહેવાના કારણે બર

તરફ આવવા થયા કરતું હતું. એવામાં ભરૂચથી તેમના બાલબચ્ચાનો કાગળ બોલાવવાનો આવ્યો, તેથી તેમણે ભરૂચ જવા માટે વિચાર કરી ગવર્નર હોર્નબોર્ની રજા માગતાં તેણે પોતાના કાઉન્સિલરોને નવાબ સાથે મળવા એકઠા કર્યા. એમાં એક કાઉન્સિલર નામે વેડર્નમને નવાબ ભેટે વાતચીત કરતાં, તેણે ભરૂચની ચકાઈ વખતે કંપની સરકારનો હાજરોળો બળી જવાના કારણે થયેલી તુકસાનીનો ખટલો ભરી દેવા નવાબને હથાણુ ક્યું. આ ઉપરથી નવાબ સાથે ફેટલીક રકબક ચાલેલી. ઉંચટે નવાબે રૂ. ૪૦૦૦૦૦ ચાર લાખ, નીચેના કાંધાથી અઢી વર્ષમાં પૂરા કરી આપવા કબૂલત કરી આપી, જેની શસ્તોનો સુજરાતી તરજૂમો એચીસનની ટીટીજ એન્ડ એન્જેન્મેન્ટસ (ઈંડિયા) નામની અંગ્રેજી ચાપડીના ભાગ ૭ પરથી નીચે સુજબ છે:—

ઇ. સ. ૧૭૭૧માં ભરૂચના નવાબ સાથે
થયેલો બુદો કરાર.

“ તમે, નવાબ સાહેબ ઇમતિયાસુદ-દીલા મહમુદખાન બહાદુર દિલ્લેરજંગ ભરૂચ બંદરે રહી શક્યો અને અમને તમારા મિત્રો તરીકે ગણાવે. અમેરો દુરલાના હક, તેની ૪૦ વર્ષ સુધીની આવક, કંપ-

નીના તાબા હેઠળના વેપારીઓની જકાતનો વધારો તથા તમારી સામે લશ્કર મોકલાવેલું તેનો ખર્ચ માફ કીધો છે. અમો ગઈગુજરી બૂલી ગયા છિયે અને અમોએ તમારી સાથે તમારી મરજી મુજબની મિત્રાચારી ણાંધી છે. હવેથી તમારી પાસે કાંઈ પણ માગણી કરીશું નહીં તેમ જ તમારી કોઈ પણ બાતની જવાબદારી રહી નથી. અમોએ ઉપર લખ્યા પ્રમાણેની માગણી બદલ તમને સુક્ત કર્યા છે.

તમારાં તથા તમારી રેવતનાં ખરાં કરતો જે તમોએ તમારી સરકારમાં કીધાં છે તે પુરવાર થતાં અમો ચૂકવીશું. અમો તમારી સામે કોઈની ફરિયાદ સાંભળીશું નહીં. અમો ભરૂચને અમારું માનિયે છિયે અને મુંબઈને તમારું માનિયે છિયે.

આ રક્ષણનો કાગળ ઓનેરેબલ કંપની તરફથી તથા અમારો તરફથી સાચી રીતે તમને અપાયો છે. આપણે આપણી મિત્રાચારીમાં પછાત પડીશું નહીં. તેમ જ જરૂર વખતે માલુસની અને ફાર્મોજીયાની મદદ આપવામાં પણ પછાત પડીશું નહીં, જેને માટે આ હંમેશનો કાગળ તમને આપવામાં આવ્યો છે. સઘળા કાઉન્સિલરો કબૂલત આપે છે કે તમારી સાથે અથવા તમારા હેઠરાઓ સાથે અમો વકસર કરીશું નહીં.

અને આપણી મિત્રાચારી રોજ વધતી જશે. તમે ગમે તો તમારા કુટુંબ સાથે મુંબઈ પધારજો. તમારા આવવા માટે તથા જવા માટે તથા આ કરારની શરતો પાળવા માટે આ કરાર એક હાખલારૂપ છે અને તે ઓનેરેબલ કંપની પ્રામાણિકપણે કબૂલ કરે છે. જે ભરૂચના કોઈ વેપારીઓ તથા તમારા રક્ષણ હેઠળના કોઈ સમ્પત્તિને મુંબઈ સાથે વેપાર કરવો હોય તો તે અત્રેના ધારા મુજબ જકાત આપી સુખેથી તેમ કરી શકશે અને તેમાં આ કંપની કોઈ પક્ષ જાતની નકતર નાખશે નહીં.”

૧૭૭૧માં નવાળે ઓનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને લખી આપેલી કબૂલતનો ગુજરાતી તરજૂમો :—

“આથી સર્વે લોકોને ખબર આપવામાં આવે છે કે હું, ઇમતિયાહુદદોલા માહુદખાન (અસલ નામ મોઅ-ઝઝીખાન) બહાદુર દિલ્લેરજંગ, તે ભરૂચના નવાળ, આજે કબૂલત આપું છું, કે હું ઓનરેબલ યુનાઇટેડ ઇન્ડિયન ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો મુંબઈના ચલણી ચાર લાખ રૂપિયા માટે કરજદાર છું. જે ચાર લાખ રૂપિયા બચાવર રીતે ઓનરેબલ વિલિયમ હોર્નંગી એસ્કવાયર, મુંબઈની કાઉન્સિલના ગવર્નર વગેરેને નીચે જણાવેલ વખતે આપવા માટે હું આથી મારાવતી તથા

મારા વાલીવારસોવતી કબૂલત આપું છું અને મારો સઘળો મુલક, જે મારાથી જો રકમ પગાર નહીં થાય તો તે માટે, મજકુર કંપનીના હાથમાં ગીરો મૂકું છું.

જે લાખ આ લખવાની તારીખથી ૬ મહિનામાં, ધોળા જોકે લાખ આ લખવાની તારીખથી ૧૮ મહિનામાં અને ત્રીજા જોકે લાખ આ લખવાની તારીખથી ૨૫ વર્ષમાં.

આ ખત મારા હાથનું છે. તેના સાક્ષીઓ તરીકે મારા કાકા, મારા કાજી, મારા મુતરશી, અને મારા વકીલે હી કરી છે, જેઓની હાજરીમાં મેં સહી કરી છે.

(નોટ) ઉપલા કરારમાં સાક્ષીઓ તરીકે સર્વે આ કરનારામાં “ મારા કાજી ” તરીકે લખાયેલા છે. તે આ ઇતિહાસના કર્તાના વડવા મહુમ જન્મજ કાજી સૈયદ અહમદહુસેન ઉર્ફે સૈયદમિયાં છે. તેમનું નામ તથા વર્ણન “ લગ્નના નવાજ મોઅજ્જીઝખાન બહાદુરના કિસ્સા ” માં આવેલું છે. સૈયદમિયાં સાહેબ, મજકુર નવાખના બનેલી હતા, જેમને શહેરના તથા પ્રગણના કાજી તરીકે હી. સ. ૧૧૭૭ થી મુગલ સલતનત તરફથી મુકરર કરવામાં આવેલા ને તે કારણથી આ પુસ્તકના કર્તાના વંશમાં કબૂલ અત્યાર સુધી આવી આવેલી છે.

આ તહનામું નક્કી થઈ ગયા બાદ નવાળે ભરૂચ આવવાની તૈયારી કરવાથી, ગવર્નર મિ. હોર્નબી તથા તેના કાઉન્સિલરોએ નવાળને ઘટતું માન આપી વિદાય કર્યાં, ને નવાળની સાથે મિ. મોરલીને વળાવવા સારુ ભરૂચ મુખી મોકલ્યા. નવાળ વહાણોમાં સહીસલામત ભરૂચ પહોંચ્યા પછી મોરલીને સરખાવ આપી વિદાય કર્યો.

આ સાલમાં નવેમ્બર માસની શરૂઆતમાં મુંબઈ

૧૭૭૨ માં ભરૂચ પર મુંબઈથી કંપની સરકારે મોટું લશ્કર મોકલવું અને નવાળ-તું હારી જતા દેહ-વાણ મુકામે ફાળી રાજા બલમરીંગના આગ્રય હેઠળ જઈ રહેલું ને ત્યાં બિમાર થઈ મરી જવું.

સરકાર તરફથી ફરીથી મોટું લશ્કર ૮૦૦૦ પલટનના માણસો તથા ૧૧૦૦ ગાર્દી સિપાઈઓ તું - ૭ તોપો, મોટા ઘાડગોળા સાથે લડાયક વહાણો ભરીને, મોકલવામાં આવ્યું હતું. થોડા વખત પર નવાળ મોઅઝઝીઝ-આન સાથે કંપની સરકારે તહનામું કરી સુલેહ કરેલી છતાં

આટલી ટુંક મુદતમાં ચચઈ ચા કારણથી કરવાની જરૂર પડી હતી અને નવાળી સજ દેવા સંજોગોમાં નવાળ પાસેથી ગયું હતું ને તેમને દેવાનું જવું પડ્યું હતું તેના અહેવાલ વિગતવાર ભરૂચના નવાળના

કિસ્મમાં વર્ણવેલો છે, જેમાંથી તથા મુંબઈ ગેઝેટિ-
યર નામની ઐતિહાસિક ચોપડીમાંથી ટૂંકમાં વર્ણવેલો
મુન્શસન લાગે છે જે નીચે મુજબ ૮ :—

નવાળ મુંબઈથી આવ્યા પછી તહનામા મુજબ
૬ માસ પૂરા થતાં એક લાખના કાંધાની ઉધરાણી માટે
મુંબઈથી મિ. મોરલી આવ્યો. નવાળે પોતાને ગઈ
લડાઈ વખતે થયેલો ખર્ચ, તથા નજરાણાનો માલ
મુંબઈ મોકલતા મુરત આગળ કલ્લા થાણા પાસે લૂંટા-
યેલા દીમતી માલની ખોટને લીધે પોતે ડેવાની
રકમ તે વખતે નહીં ભરી શકવાની અશક્તિ મિ.
મોરલીને જણાવી તેને પાછા મુંબઈ જવા વિનંતી કરી
જણાવ્યું કે, તે રકમ પોતે ઘોડા વખત પછી મોકલી
આપશે. મિ. મોરલી તે વખતે ચાલ્યો ગયો. એ પછી
નવાળે લલ્લુભાઈ દીવાન (જે નવાળના સમયમાં ઘણો
ભરોસાદાર હતો ને જેનું કહ્યું નવાળ ઘણું માનતા
હતાં)ને ખોલાવી સલાહ પૂછી. લલ્લુભાઈએ નવાળને
એવી સલાહ આપી કે, નવાળને અંગ્રેજો સાથે મુલેહ
થઈ ગઈ છે, તેથી હવે ખરચ ઘટાડવાની ખાતર નવાળે
પોતાનું લશ્કર ઓછું કરી નાખવું જોઈએ, ને પોતાના
ભાઈખંધ-દોસ્ત વગેરેને કહી તેમની પાસેથી પેસાની
મદદ માગવી ને તેમ છતાં કંપની સરકારનું કાંધું નહીં

ભરી શકાય તો પછી રૈયત પર કર નાખવો. આ સલાહ મુજબ નવાબે અમલ કરતાં પોતાની સેહબંધીના ૩૦૦૦ માણસોમાંથી ૭૦૦ માણસોને રાખી બાકીના (૨૩૦૦) માણસોને રજા આપી દીધી, અને પોતાના હોસ્તળીરાદરો પાસેથી ઉધરાણી કરી રકમ એકઠી કરી. જેથી સગાંસંબંધીઓનું ફિલ નવાબ પરથી બિતરી ગયું. રૈયત પર કરવેરા નાખવાથી રૈયતનું ફિલ પણ બિતરી ગયું. એમ કરીને નવાબે લગભગ બે લાખ રૂપિયાનો અવેજ (રોકડ તથા ઘરેણું વગેરે) એકઠો કર્યો. થોડા વખત પછી મોરલીએ ભરૂચમાં આવતા પહેલાં, ખારાં (શહેરથી લગભગ દસબાર માઈલ પર હોજખારા આગળથી) પરથી નવાબને કહેવડાવ્યું કે, ચાર લાખનો અવેજ મોકલી આપો. નવાબે મોરલીને પોતાની પાસે આવવા જણાવ્યું; પણ તેણે તેમ કરવા ના પાડી કહેવડાવ્યું કે, પહેલાં તે આવેલો ત્યારે નવાબે પોતાનું વચન પાળેલું નહીં તેથી હવે તેના કોલ પર ભરોંસો રાખતો નથી. નવાબે આ હકીકત સાંભળીને પોતે એકલ કરેલા અવેજની ચેટી મોરલી પાસે મોકલાવી. હવે એવું બન્યું કે અવેજમાં રોકડ નાણાં સિવાય બિરાંનાં કેટલાંક ઘરેણાં હતાં. જેમાં બેશંને પહેરવાનો ચંદન-હાર ને રૂપાની પાવડીઓ હતાં. આ ચેટી લઈ જનારમાં લલ્લુભાઈનો માણસ પણ હતો. જેની સાથે નવાબે

મોરલીને કહેવડાવેલું કે હાલમાં નવાળે આ અવેજ
 મોકલેલો છે ને બાકીના પછીથી મોકલશે. મોરલીએ
 પેટી ઉઘાડાવી ફરેક ચીજ તપાસી જોતાં, ધરેણું ભેં
 ચંદનહાર તથા પાવડીઓ વિષે પૂછી જોતાં, લલ્હુ-
 ભાઈના માણસે વાત જોઠવીને કહી કે, નવાળે (મોર-
 લીની) તેની મળક કરી છે. નવાળે જોરાંતું આ ધરેણું
 મોકલ્યું છે તે તમારે પહેરવાનું છે, ને પાવડીઓ પણ
 તમારે માટે છે. એમ તમારી ઇજત લેવામાં આવી
 છે. જે સાંભળી મોરલી ઘણો ગુસ્સો થયો ને તેણે એ
 પેટી પાછી મોકલી આપી, ત્યાંથી સુંબઈ પાછો આવ્યો
 ગયો અને ત્યાં જઈ ગવર્નર મિ. હોર્નબી તથા ખીજ
 કાઉન્સિલરો આગળ તે વાત કહી સંભળાવી. હોર્નબી તો
 નવાળ પર હેતભાવ રાખતો હતો ને લડાઈ કરવાની
 વિરુદ્ધમાં હતો, પણ વેડર્નબર્ન નામનો એક અંગ્રેજ
 કાઉન્સિલર નવાળ સાથે લડાઈ કરવા ઘણો આતુર હતો.
 તેથી તેણે મિ. હોર્નબી પર દબાવુ કર્યું. જેથી
 નવાળ પર ફરીથી લડાઈ કરવા નક્કી કરી, મિ.
 વેડર્નબર્ન તથા પોંટસનની સરદારી નીચે નીકળળ સાથે
 મળખૂત લશ્કર તોપો અને ઘણાં ગોળાનાં જથ્થા સાથે
 મોકલવામાં આવ્યું. એ લશ્કરમાં ૮૦૦૦ પલટનના
 લોકો, ૧૧૦૦ ગાર્દી સિપાઈ ને ૭૦૦ ગુરાખ
 નામનાં લડાયક વડાણો, ૭ તોપો, ૩૦૦૦ ગોળા વગેરે

હતાં. દરિયાઈ ખાતાનો ચાજ મિ. વૉટસનના હવા-
લામાં હતો ને લશ્કરી સત્તા જનરલ વેડર્નખર્નની
દેખરેખ નાંચે હતી. આ લશ્કર ૧૭૭૨ની સાલના
નવેમ્બર માસની શરૂઆતમાં મુંબઈથી મધવાએમાં
નીકળેલું, જે લશ્ચર્યા બારા આગળ એ જ માસની
અધવચની શરૂઆતમાં આવી પહોંચેલું. નવાબને આવી
રીતે લશ્કર આવવાની ખબર મળતાં દીવાન લલ્લુભાઈને
ખાલાવી સલાહ લીધી. જેણે વેડર્નખર્ન માટે મિજ-
બાનીનો સામાન મોકલવા સલાહ આપી. નવાબે તે
મુજબ સામાન મોકલતાં તેણે ચાર લાખ રૂપિયા લીધા
સિવાય લેવાની ના પાડી. એ વાતની નવાબને ખબર
પડતાં નવાબને સલાહ કરતાં લડાઈની તૈયારી કરવા લલ્લુ-
ભાઈએ જણાવ્યું. અત્યાર મુધી નવાબ પોતે ગફલતમાં
હતા, તેમ તેમણે પોતાનું લશ્કર એકાદું કરી નાખ્યું
હતું. ખીલ તરફ સગાંવડાલાં તથા રૈયતના લોકો
તેમની પાસેથી ઉધરાવેલા અવેજ ને કર બદલ મનમાં
નારાજ થયેલા હતા એટલે તે લોકો પણ પહેલાં
જેવો નવાબ માટે હેતુભાવ રાખતા નહીં.

નવાબે વેડર્નખર્નના લડાયક ઇરાદાથી પોતે પણ
તૈયારી કરી મહેરના કિલ્લા પર મોરચા બાંધવા શરૂ
કર્યા. વેડર્નખર્ન બારાંથી આગળ વધી પોતાનું લશ્કર

શહેરની પૂર્વમાં આવેલા વેરવાડમાં ઉતારીને જમીન-
માર્ગે ભરુચ પર હલો કરવા આવી પહોંચ્યો, ને
ખાખા રેહાન સાહેબની ફરગાહ આગળના મેદાનમાં
તંબૂઓ નાંખી પડાવ કર્યો, ને નવાબને લડાઈ શરૂ
કરવા માટે કહેવડાવ્યું કે તે બીજે દિવસે લડાઈની શરૂ-
આત કરશે. બીજે દિવસે લડાઈ શરૂ થતાં જનરલ
વેડર્નખને, શહેરના ઝાંખા આગળથી હુમલો
કર્યો, જે નવાબના લશ્કરે મારી હડાવ્યો. નવાબે પછી
કુતુબપુરી ફરવાળ ખંધ કરાવ્યા. જનરલે તે પછી
તોપોના મારો ચલાવવા સાથે ચારે તરફથી લશ્કર સાથે
હલો શરૂ કર્યો પણ તેમાં તે કાવ્યો નહીં. જેથી તે
ઈઠગાહને રસ્તેથી ફરી કુરબા પર આવ્યો ને ત્યાંથી
નિશાનપુરજની નીચેથી ૩૦૦૦ હબાર બાંગલા ને ત્રણ
પલટણ સહિત તોપોના મારો સાથે કુતુબપુરી ફરવાળ
આગળ આવીને, શહેરમાં પેસવા માટે ધસારો કર્યો,
જેથી ફરવાળને કેટલુંક તુકસાન થયું. તા. ૧૪મી
નવેમ્બરે જનરલ વેડર્નખને નવાબના લશ્કરમાંની
ગોળી વાગતાં મરી ગયો. તેની જગ્યા મિ. વાટસને
લીધી. આવી રીતે લડાઈ બેશબંધ ચાલતી હતી.
અંગ્રેજ લશ્કર, આ તરફ નહીં ફાવવાને લીધે, ઉત્તર
તરફ રતનવળાવ પાસે આવેલા બહાદુર પુરજ (જે
ભૂલથી વાંદરા પુરજ કહેવાય છે) પાસે આવી, હલો

કરવા લાગ્યું. ત્યાં પણ નવાળના માણસોએ કિલ્લા-
પરથી મારો ચલાવી પાછળ હઠાવ્યું. તેથી ત્યાંથી ફરી
પાછું પશ્ચિમ તરફ કુરળ પર ગયું. જ્યાં એક રાજ-
દ્રોહીએ એક જગ્યા ફૂડી પુરણ પાસેની બતાવી. જેમાં
અંગ્રેજી લશ્કરનાં કેટલાંક માણસો રાત્રે છાનામાનાં
ભરાઇ બેઠાં. તા. ૧૮મી નવેમ્બરે સવાર પડતાં, તેમણે
તોપોનો મારો ચલાવી મક્કી હરવાળ આગળ કિલ્લાને
તુકસાત કરી બાકું પાડવાથી અંગ્રેજી લશ્કર લગભગ
૫૦૦૦ તુ' વોટસનની સરદારી નીચે શહેરમાં પેડું. તે
વખતે નવાળ પોતે કુતુબપુરી હરવાળ પર બેઠા હતા.
તેમને ખબર થતાં, પોતાના કાકા મિરઝા નહમ-
બેગને હુકમ કર્યો કે, અંગ્રેજી લશ્કરનો તેમણે મુકાબલો
કરવો. મિરઝા મજકુરે આવા ભારે લશ્કર સામે
નવાળના છટાછવાયા લશ્કરી સિપાઇઓ સાથે મુકાબલો
નહીં કરવાનું મુનાસબ જણાવ્યું (કારણકે નવાળે
પોતાનું લશ્કર કિલ્લા પર મારવા પર ગોઠવેલું હતું.)
નવાળે આવી રીતે જીવવા કરતાં મરી જવું બેહતર
એમ પોતાના કાકાને જણાવ્યું. તેથી નવાળને તેમણે
કહ્યું કે, તે (નવાળ) જીવતા રહેશે, તો ફરીથી લડીને
ભરૂચ મેળવશે. અંગ્રેજી લશ્કર મોટી સંખ્યામાં શહે-
રમાં પેસી જવાના કારણે, નવાળી લશ્કર જે ઘાટી
સંખ્યામાં હતું, તે નાસભાગ કરવા લાગ્યું. નવાળે

તેમને આવી રીતે નાસભાગ નહીં કરવા સમજાવ્યા તે છતાં તેઓ નહીં માનતાં નાસી છટ્યા. જેથી નવાખ પેતે એકલા પડી ગયા. તે તેમનાં સગાંવહાલાં તથા બાળબચ્ચાં પણ નાસભાગમાં રાગી ગયાં હતાં. અંગ્રેજ લશ્કરે પોતાનો વાવટો બહાદુર પુરજ પર ચડાવી દીધો.

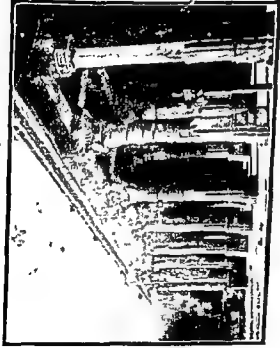
પછી શહેરમાં અંગ્રેજ લશ્કર બધે ફરી વળ્યું. નવાખ શહેરમાંથી ઝાડેશ્વરી દરવાજા આગળ આવ્યા જ્યાં દીવાન લલ્લુભાઈ ચોડા પુરગિયા સિપાઈઓ તથા સવારો સાથે આવી નવાખને મળ્યા. નવાખ પોતાના ઉપર આવી પડેલી આફતને લીધે, તથા ભરૂચ પોતાના હાથમાંથી જતું જોઈ ધણા ગમગીન હાલતમાં જિલ્લો હતા. જે જોઈ લલ્લુભાઈએ નવાખને આવી રીતે વિચારમાં જિભા નહીં રહેતાં પોતાના જાન બચાવવાની ખાતર શહેર છોડી ચાલ્યા જ્યા સમજાવ્યા. જેથી નવાખ ધણી દુઃખદ સ્થિતિમાં ઝાડેશ્વરી દરવાજેથી નીકળી નંદેવાલને રસ્તે, ખંભાતના નવાખ ભોમીનખાન (કે જેઓ તેમના ધણા મિત્ર હતા) પાસે જ્યા ધંશલો કર્યો રસ્તામાં તેમની સાથે તેમના દીકરા નનેમિયાં અને બીજા સાથીઓ સૈયદ બહુ વજોરે આવીને મળ્યા. લલ્લુભાઈ પણ તેમની સાથે થયા. નંદેવાલથી નવાખ આમોદ

કંપનીની હદમાં આવતાં, તેના માણસોએ આશ્રય નહીં આપવાથી ત્યાંથી નાસીયાત્ર થઈ મહીકાંડા તરફ જતાં દેવાણુના કોળી કંકાર બલમસિંહની હદમાં આવતાં, તેને ખબર પડતાં, તે નવાબને આવીને મળ્યો ને નવાબ પર આવેલી આફત માટે ઘણો અક-
સોસ બહાર કરી પોતાને ત્યાં યોગવા વિનંતી કરી, જેથી તે ત્યાં ગયા. એટલામાં પોતાનાં જાલમચ્ચાં તથા સમાંવહાલાં જે પાછળ રહી ગયાં હતાં તે પણ આવી પહોંચ્યાં. આ વાતની ખબર ખંભાતના નવાબને પડવાથી, તેમણે નવાબને તેલબ્યા, પણ બલમસિંહના ઘણા સમજાવવાથી તેને ત્યાં રહેવા નહીં કયું. કંકારે તેમની ધણી આજ્ઞાસ્વાગતા કરી હતી. નવાબ રહેલા તે વખતે તેમના નોકરચાકરો, તથા સેક-
બંદીના સિપાઇઓ પણ આવીને રહ્યા. નવાબનાં ખેરા-
ઓની પાસેનું થોડું શેકડ, તથા ઘરેણાંને લોધે નવાબનું ખર્ચ તંગીથી ત્યાં આવતું હતું. થોડા વખત પછી નવાબ ખિમાર પડ્યા, ને તા. ૨૮ મી ઝિલહજ હી. સ. ૧૧૮૬- ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં ૪૨ વર્ષની ઉંમરે બહોળું કુટુંબ મૂકી ગુજરી ગયા, જેમને દેહવાણમાં દફનાવ્યા. હાલ એમની તથા એમની બીબીની કબરો ત્યાં છે.

હવે નવાબ સાહેબનું મોત ત્યાં કેવા સંજોગમાં

થયું હતું ને પોતે બિમારીમાં કેટલું કષ્ટ ઉઠાવેલું તે હકીકત 'નવાબના કિસ્સા' વાળી ઐતિહાસિક ચોપડીમાં તેમના સમયના મીર મુનસી સૈયદ અબ્બાસ-અલી એ આપેલા વર્ણન પરથી મળે છે, જે અત્રે જણાવવી મુનાસબ જણાય છે.

નવાબ બિમાર પડેલા તે પહેલાં એક દિવસે એક પરબીડિયું નવાબ પર, તેમના (માણ દીવાન) લલ્લુ-ભાઈ તરફથી મોકલવામાં આવેલું. એ પરબીડિયું વજનઠાર ને સંગીન લપટેલું હોવાથી નવાબના માથાસોને શક જવાથી, તેમના એક માણસ મીકામિયાએ વાંચવા લીધું ત્યારે ઠાકોર બલમસિંહે જણાવ્યું કે તેને એ કાગળમાં કાંઈ ભેદ હોય એમ જણાય છે, જેથી નવાબ સાહેબને તેની મતલબ વાંચી સમજાવી દેવી. એ હકીકતની નવાબને ખબર પડવાથી તે કાગળ પોતાના હાથમાં આપવા જણાવ્યું. ત્યારે બલમસિંહે તે કાગળને હાથ નહીં લગાડવા નવાબ સાહેબને જણાવ્યું. પણ તેમણે નહીં માનતાં, ખોલીને વાચતાંની સાથે પોતે "અરે" ચીસ પાડી બેથુદ્ધ થઈ ગયા ને તેમની બેથુદ્ધી વધવા લાગી. પોતે શુદ્ધીમાં આવે કે રજા કરે એમ લાગ્યા વખત સુધી થયા કરતું. આ પરથી એ લોકોની જાણમાં આવ્યું કે એ કાગળ મંત્રજંત્રથી

શ્રીમામઠિંગ

(૭૪ ધર્મવાગી કિલ રહેલું આ કિલ્લો બારમી સદીના નેનમંદિરોમાં વામ છે. તેમાં રહેલી પ્રાચીન
આધારે દેવવાક તેને મુનિ મનત સ્વામીનું પ્રાચીન મંદિર માને છે).

બંધ કરેલું હતું.

નવાબની આવી હાલત થવાથી તેમના શરીરમાં ફાસા ધઈ ગયા ને અગ્નિ બળવા લાગી ને કાંઈ કરીને એન પડતું નહી. જેથી નવાબની પાસે એક મુસલમાન હુતમ ' કામિલ બિન અહલ ' મલમપટામાં ઘણો હોશિયાર હતો, તેનો ઇલાજ કરવાથી નવાબને થોડું એન પડવા લાગેલું. પણ માણસનો આવરદા ખૂટે છે, ને એના નસીબમાં કબ્દ ઉઠાવવાનાં હોય છે (જોઈ હાલના જમાનામાં નસીબની વાત માન્ય કરવામાં આવતી નથી) ત્યારે ગમે તે બહાને કાયદો કરતાં તુકસાન થાય છે ને કાંઈ ને કાંઈ બહાને મોત આવે છે. તેવી રીતે નવાબની બાબતમાં પણ થયું. તે એવી રીતે બન્યું કે, નવાબની પાસે એક ચાકરડી હતી, જે હમેશાં તેમની ખિદમતમાં રહેતી ને તેના પર નવાબને ઘણો ભરોસો હોવાથી તેમને બવરાવવાખીવરાવવાની તથા સારવારની દેખરેખ રાખતી હતી. તેને પહેલાં નવાબના એક દુશ્મને એરી મલમની દાખતી આપી રાખી હતી, જે પરથી એમ જણાય છે કે નવાબના લતન પર કાવત્રાનો ખ્યાલ પહેલાંથી રચાયેલો હતો. એક દિવસ તે ચાકરડીએ લાગ એઈ છાન્દમાન્દ હન્દમની મલમની પટી કાઢી નાખી પોતાના એરી મલમની પટી લગાવી

દીધી. આવી રીતે તે લાગ ભેઈ હુમેશાં પટી બદલી મઢતી. તેથી તે ઝેરી મલમની અસર ધીમે-ધીમે નવાબના શરીરમાં ફેલાઈ ગઈ, ને નવાબને રોગ ઓછો થવાને બદલે વધવા લાગ્યો. તેથી નવાબ ઘણું કષ્ટ પેઠી ઉપરની તારીજે શુભરી ગયા.

આ હકીકતથી આપણને એટલું બાણવાતું મળે છે કે, જનતર-મનતરની અસર માણસ પર થયા વગર રહેતી નથી. ભેંકે કેટલાક આ વાતને હસી કાઢતા હોયે. રાજદરબારોમાં આવાં બ્બન લેવાનાં કાવત્રાં સેંકડો થાય છે. આ પરથી એક સવાલ એ ઊભો થાય છે કે લલ્લુભાઈ દ્રીવાન પર નવાબ બહુ મહેરબાની રાખતા ને તેના કદા વગર કાંઈ કરતા નહોતા, તે છતાં તેણે નવાબ સાથે શા કારણથી દગો રમીને તેમનું રાજ્ય ખોવડાવેલું, ને રાજ્ય ગયા પછી પણ છેક એટલી હદ સુધી કે તેમને જાન લેવાનું કાવત્રું રચેલું એ જનતાની સમજમાં આવવું મુશ્કેલ છે. પણ એ કિસ્સાથી, તથા બીજા ઇતિહાસિક દાખલાઓથી જણાય છે કે, નવાબે એક ગુના બદલ લલ્લુભાઈનો ભારે દંડ કર્યો હતો, તેથી તે વેર મામાં રાખી તેણે એટલી હદ સુધી પોતાના નવાબ સાથે વર્તન કરેલું. જે કારણથી લોક-વાયકા મશહૂર છે કે “વાતમા લલ્લુભાઈએ ભરૂચ

ખોયું. ” જે વાત ભરૂચ ગેઝેટિંગરમાં પણ લખેલી છે.

નવાળા ઇમતિયાજીદૌલા મોઅઝઝીઝખાન ધર્મે

નવાળા મોઅઝઝી- સુન્ની મુસલમાન હતા. કદમાં
ઝખાનનું ચરિત્ર જાણા અને ખૂબસૂરત હતા.
પોતે ઇન્સાફી ને બહાદુર હતા.

એ ગુલ્શાની હકીકત આપણને તેમના રાજ્યના મીરઝુ-
નશી સૈયદ અબ્બાસખાનીએ રચેલી કિતાબ ‘કિસ્સએ-
મુઅઝઝીઝખાન બહાદુર’ માંથી ઇ સ. ૧૭૭૧ તથા
૧૭૭૨ની સાલોની હકીકતમાંથી મળે છે. તેમની
રહેમતિલી, નીકરતા તથા ઇન્સાફના ગુલ્શાના જે જાહેર
હાખલાઓ અને વર્ણવવા મુનાસબ લાગે છે.

એક હાખલો સુરત તથા મુંબઈ ઇલાકાના પાર-
સીઓમાં ‘કબીસા’ ના નામથી પ્રખ્યાતી પામેલો
ધાર્મિક ઝગડા વિષેનો છે, ને ખીજે પોતાના દીવાન
લલ્લુભાઈ વિષેનો છે. કબીસા વિષેની હકીકત એવી છે
કે - સુરતના પારસીઓમાં ધાર્મિક ઝગડાને લીધે મત-
દેર ઘટાં જે તરો પડી ગયાં હતાં. જેમાં એક રસમી ને
ખીજું કદમી અકીદાને માનનારું હતું. રસમી તકને
માનનારાઓમાં આગેવાન તરીકે મીનાયહેર અધવા
મનચેરશાહ હતા, ને કદમીના માનનારાઓમાં ધનજી-
શાહ હતા. એ બંને પૈસાદાર અને વગવસીલાવાળા

દીધી. આવી રીતે તે લાગ બેઈ હુમેશાં પટી
બદલી કાઢતી. તેથી તે ઝેરી મલમની અસર ધીમે-
ધીમે નવાબના શરીરમાં ફેલાઈ ગઈ, ને નવાબને શગ
ઓછા થવાને બદલે વધવા લાગ્યો. તેથી નવાબ ઘણું
કષ્ટ વેઠી ઉપરની તારીએ શુજરી ગયા.

આ હકીકતથી આપણને એટલું બાજુવાનું મળે છે
કે, જનતર-મનતરની અસર માણસ પર થયા વગર
રહેતી નથી. બેકે કેટલાક આ વાતને હસી કાઢતા
હશે. રાજદરબારેમાં આવાં બાન લેવાનાં કાવત્રાં સેંકડાં
થાય છે. આ પરથી એક સવાલ એ જાણો થાય છે કે
લલ્લુભાઈ દીવાન પર નવાબ બહુ મહેરબાની રાખતા
ને તેના કદા વગર કાંઈ કરતા નહોતા, તે છતાં તેણે
નવાબ સાથે શા કારણથી દગો રમીને તેમનું રાજ્ય
ખેંચાલેલું, ને રાજ્ય ગયા પછી પણ છેક એટલી હદ
સુધી કે તેમનો બાન લેવાનું કાવત્રું રચેલું એ જનતાની
સમજમાં આવવું સુશકેલ છે. પણ એ કિસ્સાથી, તથા
બીજા ઐતિહાસિક દાખલાઓથી જણાય છે કે, નવાબે
એક ગુના બદલ લલ્લુભાઈનો ભારે દંડ કર્યો હતો,
તેથી તે વેર મનમાં રાખી તેણે એટલી હદ સુધી
પોતાના નવાબ સાથે વર્તન કરેલું. જે કારણથી લોક-
વાચકા મથાહુર છે કે ■ વાતમાં લલ્લુભાઈએ ભર્ય

ખોયું.” જે વાત લાફત જેઝેટિઅરમાં પણ લખેલી છે.

નવાળ હમતિયાગુદ્દોલા મોઅઝઝીઝખાન ધર્મે
 નવાળ મોઅઝઝી- સુન્ની મુસલમાન હતા. કદમાં
 ઝખાનનું ચરિત્ર જિયા અને ખૂબસૂરત હતા
 એ ગુણોની હકીકત આપણને તેમના રાજ્યના મીરજી
 નશી સૈયદ અબ્બાસઅલીએ રચેલી કિતાબ ‘કિસ્સે
 મુઅઝઝીઝખાન બહાદુર’ માંથી ઇ. સ. ૧૭૭૧ તા.
 ૧૭૭૨ની સાલોની હકીકતમાંથી મળે છે. તેમ
 રહેમદિલી, નીહરતા તથા ઇન્સાફના ગુણોના બે બાં
 દખલાઓ અને વર્ણવવા મુનાસબ લાગે છે.

એક હાખલો સુરત તથા મુંબઈ ઇલાકાના ૫
 સીઓમાં ‘કબીસા’ ના નામથી પ્રખ્યાતી પાં
 ધાર્મિક ઝગડા વિરોધી છે, ને બીજા પોતાના દી
 લદ્દુલ્લાહ વિરોધી છે. કબીસા વિરોધી હકીકત એ
 કે - સુરતના ખારસીઓમાં ધાર્મિક ઝગડાને લીધે
 ફેર ઘટાં બે તરો પડી ગયાં હતાં. જેમાં એક રસ
 બીલું કદમી આકીદાને માનના રું હતું. રસમી
 માનનાસઓમાં આગેવાન તરીકે મીનાચહેર :
 મનચેરશાહ હતો, ને કદમીના માનનાસઓમાં :
 શાહ હતો. એ બંને પૈસાદાર અને વગવડી

વેપારી ગૃહસ્થ હતા. જેમનો વેપાર સુરતની બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે હોવાના સખળે, કંપનીના ફેક્ટરો સાથે ઘાટે સંબંધ હતા, જેમાં ધનજીયાહનો વગ વધારે ઘાટે હતો. ધનજીયાહનો વેપાર ભરૂચ પુરના સાથે હોવાથી તેણે તે કારણે નવાળ મુઅઝઝીઝખાનને આ ધાર્મિક સલાહ બાબત ભરૂચના ઇસ્તુરોમાં પૂછપરછ કરી તેમને અભિપ્રાય લખી જણાવવા વિનંતી કરેલી. નવાળે તે પરથી ભરૂચના આગેવાન પારસી ઇસ્તુરોને પૂછી એવાં તેઓએ ધનજીયાહના અકીદાની વિરુદ્ધ એટલે રસમી અકીદાની તરફેણમાં પોતપોતાનો મત આપતા ધનજીયાહ ધણો નારાજ થયેલો. પાછળથી લાગ મળતાં તેણે કંપનીના ફેક્ટરોને કેવી રીતે નવાળની સામે ઉશ્કેરી, ૧૭૭૧ ની લડાઈ કરાવી બને બાબતને (કંપની સરકાર તેમજ નવાળને) તુકસાન કરાવેલું તે હકીકત આપણે એ સાલના અહેવાલમાં બાકી ચૂકેલા છીએ.

ગીબે દાખલો દીવાન લલ્લુભાઈ વિરેનો છે. તે એ છે કે મજકુર નવાળના વખતમાં લલ્લુભાઈનું ધર્મ ચાલતું હતું. તે એટલે સુધી કે, તેની સલાહ વગર નવાળ કંઈ કરતા નહીં. જેના દાખલાઓ આપણને નવાળના ઇસ્તિસાવાળી ચોપડીમાંથી અનેક મળે છે. એક વખત

રેલવેના કેટલાક હિંદુઓની નદરે પર કંઈ કારણ-
સર ગંભીર આરોપ આવતાં, તેમના બાન જવાની તૈયારી
હતી. તે બાબતની નવાબસાહેબને કુરિયાદ થતાં
નવાબે તપાસ કરતાં તે આરોપો ખોટા ઠરતાં લલ્લુભાઈ
દીવાનનો નવાબે બારે હાંક કરેલો. એ કારણે લલ્લુભાઈ
મનમાં વેર રાખી, નવાબને પાછળથી ખરી સલાહ
આપતો નહીં. જે સળંગે નવાબે પોતાનું સબ્ય કેવા
સંભોગમાં ખોટું હતું તેમનું મોત દેવાણુ મુકામે
કેવા કબૂત અને દુઃખથી નીપજેલું એ સમજી આપણને
નવાબના કિસ્સાવાળી ચોપડી તેમજ મુંબઈ ગેઝેટીઅર
વગેરે દાખલાઓ પરથી મળે છે. અર્થાત ઉપરના દાખ-
લાઓ પરથી જણાય છે કે નવાબસાહેબ ઈન્સાફી ને
નીકર હતા એ સમજી સ્થાપિત થાય છે.

મકરણ ૮

બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કું. તથા સિંધિયા સંરક્ષા-
રનો મિત્ર સમય. ઇ. સ. ૧૭૭૨-૧૮૫૮

ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં કંપની સરકારે છેલ્લા નવાબ મોઅઝ-
ઝીઝખાન પાસેથી ભરૂચ શહેર છૂટા
પછી ભરૂચનો કારભાર ચલાવવા સારુ
મુંબઈ સરકારે રેસિડન્ટ તરીકે મિ. જેમ્સ
મોરલી, ને તેના ભેડિયા મહંગાર
તરીકે સુરતના ભેડિયા ફેક્ટરી (ફેક્ટ-
રીના એજન્ટ) મેસર્સ થીપ તથા વિલિ-
યમ મેકને નીમ્યા.

ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં દેહવાણના કોળી કોકોર બલમ-
ચિંહના માણસોએ, ભરૂચ છૂટવા માટે
ભરૂચ શહેર પર ચઢાઈ કરેલી પણ
અંગ્રેજી લશ્કરને લીધે તે નિષ્ફળ ગયા.

૮] પ્રિ. ઇ. ઇડિયા કું. ને સિંધિયાનો મિત્ર સમય [૧૦૩

ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં વડોદરાના ફત્તેસિંહરાવ ગાયકવાડે
ભરૂચમાં ગાયકવાડની ચોથ ઉધરાવવાનો
હુકમ જોડી દીધો.

ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં ભરૂચ જિલ્લાની જમીનોની માપણી
માટે મુંબઈ સરકારે કમિશનની નિમ-
ણુક કરી.

” ૧૭૮૩ ,, સાલખાઈના તહનામાની રૂએ મહાદણ
સિંધિયાને ભરૂચ શહેર સોંપવા માટે,
મુંબઈ સરકારના હુકમ મુજબ સિંધિયા
સરકારના સૂબા ભારકરરાવને અંગ્રેજી
અમલદારો તરફથી શહેરનો વહીવટ સોંપી
દેવામાં આવ્યો. આ વહીવટ સોંપતી
વખતે શહેરની રૈયત ઘણી નારાજ થઈ
હતી. કારણકે અંગ્રેજી અમલ દરમિયાન
રૈયતને મુખ મળેલું હતું. અંગ્રેજ
અમલદારો શહેરનો વહીવટ સોંપીને જતા
હતા તે વખતે લોકોનું યેજું કુરબા પર
વળાવવા ગયું હતું.

” ૧૭૮૩ માં ભરૂચની ઊપનની વસૂલાતનો ઈન્તરો
વર્ષ ૭ માટે વાર્ષિક રૂ. ૮૫૦૦૦૦ થી

વડોદરાના ગોપાળરાવને અપાયો.

„ ૧૭૬૧ „ ભરૂચના મજમુદાર ને માછ દીવાન લલ્લુશાઈને વાર્ષિક રૂ. ૧૦,૦૦૦૦૦ થી ઈન્કરો મળ્યો.

■ ૧૭૬૪ „ ભરૂચના નવાબ મોઅઝઝીઝખાન મહુ-
મના દીકરા નવાબબહા મિરઝા અહી-
દુદદીનખાન પોતાની તરફથી તથા
ખીલ સગાઓ તરફથી ઈલાકના હાયર-
કટરોની અદાલતમાં સુરતમાં આવેલા
પોતાના નવાબી ખાનદાનના ઘર, તથા
સુરત શહેરમાં આપાત થતા માલ પર
ભરૂચના નવાબ તરફથી લેવાતા હક્કનો
દાદ મેળવવા ગયા હતા, જે બાબત હાય-
રકટરોએ સુબઈ સરકારને તે હક્ક
સંબંધી તપાસ કરી દાદ આપવા લખી
જણાવેલું, તથા નવાબબહા મજમુદારને
તથા તેમના ખીલ ત્રણ લાઈઓને
દરકને માસિક રૂ. ૨૦૦) પ્રમાણે
ખાંધી આપવા નક્કી કરી જણાવ્યું.
મિરઝા અહીદુદદીનખાનનું વિલાયતમાં
રહેવા માટેનું તથા ત્યાંથી આવતી વખ-

૮] બ્રિ. ઇ. ઇસિયા હું ને સંધિય નો મિત્ર સમય [૧૦૫

તનું બાહુ પશુ કાયરેક્ટરોએ આપેલું.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં વારગામના કોલકારનો લંગ થયા-
ને સખજો સિંધિયા સરકારને કંપની સર-
કાર સાથે લડાઈ જાહેર થતાં, વડોદરેથી
અંગ્રેજ રેજિમેન્ટના લશ્કરે કર્નલ લુડી-
ગટનની સરદારી નીચે લડ્યું પર ચડાઈ
કરેલી. સિંધિયાના લશ્કરે શહેરનો ખચાવ
કરી અંગ્રેજ લશ્કર સામે લડતાં તેમના
આશરે ૩૦૦ સિપાઈઓ માર્યા ગયા તથા
ઘાયલ થયા હતા, ને સિંધિયાના લશ્કરના
આશરે ૭૬ સિપાઈઓ ઘાયલ થયા હતા
અને કેટલાક માર્યા ગયા હતા. આ
લડાઈમાં અંગ્રેજ અમલદારવર્ગમાં
રિચાર્ડસન તથા મેકલોરિન ધાયલ થયા
હતા ને કૅપ્ટન સિમ્પી માર્યા ગયો હતો,
લેની કબર શહેરમાં વેજલપોરમાં
આવેલી છે.

ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં સકરે-અમીનની નિમણૂક કરવામાં
આવી.

॥ ૧૮૧૭ માં ન્યાયાધિય પાસેથી શહેરના મંજિ-

સ્ટ્રેટની સત્તા લઈ લઈને, તે કલેક્ટરને સોંપવામાં આવી.

- ” ૧૮૨૨ માં નર્મદા નદીમાં લાચે રેલ આવવાના લીધે, ચહેરમાં આવેલા ફાટાતલાવ તથા રત્નતલાવનાં પાણી એક થઈ ગયાં હતાં.
- ” ૧૮૨૩ માં મહીકાંઠાના આસરે ૩૦૦ કોળીઓ ભરુચ પર અડાઈ કરવાના ઇરાદાથી શહેર સુધી આવેલા. તેમાંના કેટલાકોએ અડાલી ગામ લૂંટી, પોલિસપટેલ તથા ગામના રખાને મારી નાખ્યો. તેથી તેમનામાંથી બે જણ પકડાતાં જેલમાં પૂરવા માટે લાવવામાં આવેલા. પકડાયેલામાંના ૧૦૦ જણાઓએ સરકારી સિપાઈઓ પર હુમલો કરી એક ફેદીને લઈ નાસી છૂટ્યા. એક ફેદી નામે વક્ષી-ખાનને જેલમાં પૂરવામાં આવતાં તેના ટોળાએ જેલના દારૂખાનાને બાળી નાંખવાનો ઇરાદો કર્યો, જે અરસામાં સુરતથી લશ્કરની મદદ આવી પહોંચતાં તે નાસી ગયા.

૬] બ્રિ. ઇ. ઇસિયા કું ને સિંધિયાનો મિથ સમય [૧૦૭

” ૧૮૨૬ માં શહેરમાં પહેલીવહેલી ગુજરાતી
શાળાની સ્થાપના થઈ.

” ૧૮૨૮ માં શહેરના મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા લઈ
લેવાતાં તે સત્તા પણ કલેક્ટરને સોંપ-
વામાં આવી.

ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં ભરૂચ જિલ્લાને, સુરત જિલ્લાના
કલેક્ટરને તાબે મૂકી સબ-કલેક્ટરેટ કરી
દેવાતાં ન્યાયાધીશની જગ્યા કાઢી નાંખ-
વામાં આવી, ને તે જગ્યાએ મહંમદનીશ
ન્યાયાધીશની જગ્યા ખોલવામાં આવી,
જેથી ભરૂચ, સુરત ન્યાયાધીશને તાબે
સોંપાયું.

ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં શહેરમાં પહેલી અંગ્રેજી શાળા
ઉઘાડવામાં આવી.

” ૧૮૫૨ માં શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના
થતાં સરકાર તરફથી મેમ્બરો ચુંટા-
યા ને ભરૂચના કલેક્ટર પ્રમુખ તરીકે
પસંદ કરવામાં આવ્યા.

” ૧૮૫૭ મુસલમાન મુન્ની વહોરા-પારસીનું હુલ્લડ
થયું. આ હુલ્લડે બહારકોટના એક

પારસી બેજનજી શહેરીઆરજીના સખબે, કોમી વલણ લીધેલું, જેથી શહેરમાં ઘણી બેચેની ફેલાઈ હતી. જેમાં શહેરના કેટલાક મુસલમાનો પણ જોડાયા હતા. સદરહુ પારસી તોફાનીઓને હાથે માર્યો જતાં, હુલ્લકખોરામાંના કેટલાક પકડાતાં ૧૭ જણ સેશ-સ કમિટ કરવામાં આવ્યા હતા. બે જણ પર બેજનજી પારસીને મારી નાખવાનો ગુનો સાબિત થતાં મોતની સજા થઈ હતી ને કેટલાકને હેથપાર કરવામાં આવ્યા ને કેટલાકને કેદની સજા થઈ. આ બંડને ૧૮૫૭ ના મ્યુટિની બંડ સાથે સંબંધ હતો નહીં એમ સરકારના જણવામાં આવેલું.

હાલનો અંગ્રેજી અમલ—૧૮૫૮-૧૯૧૧

૧૮૫૮ માં મહારાણી વીકટોરીઆએ (કંપની સરકાર પાસેથી) સબ્યવહીવટ પોતાની સત્તામાં લીધા. ૧૮૫૯-૬૦ હથિયારોનો કાયદો (આર્મ્સ-એક્ટ) આ શહેરમાં લાગુ કરવામાં આવતાં, લોકો પાસેનાં હથિયારો, બંદૂકો-તલવારો વગેરે રાખવાનું બંધ

કરવામાં આવ્યું. તલવાર ઘરમાં રાખી
શકાતી પણ બહાર લઇને ફરીફરી
શકાતું નહીં.

૧૮૬૨ — શહેર આગળથી બી. બી. એન્ડ સી. આઇ.
રેલવેની ગાડી પહેલવહેલી પસાર થઇ હતી.

૧૮૬૮ — કૉટન એકિઝિઝિશન (રૂંડું સંગ્રહસ્થાન)
ફના વ્યાપારી મિ. ગ્રીસના પ્રયાસથી શહે-
રમાં બ્રાઈટ રોડ પર ભરવામાં આવ્યું હતું.
આ સંગ્રહસ્થાન મુંબઈના નામદાર ગવર્નર
સાહેબ સર સેમ્યુઅલ ફ્રિટઝ છરાડડ સાહેબના
હાથે ખોલવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ભાગ
લેવા માટે કાર્કિયાવાડના, નવાબ ના. મોહ-
મતખાન, વટોદશના ના. ખડેરાવ ગાયકવાડ,
નાંદોદના મહારાજ ગંભીરસિંહજી, પાલી-
વાણના ઠાકોર શુરસંગજી વગેરે મોટામોટા
નવાબો, રાજાઓ સિવાય બીજા નાના ઠાકોરો
રાજાઓ મઢી આશરે ૪૦ દેશી ઠરખારોએ
ભાગ લીધો હતો. આ શહેર મુરતના
તાળામાં (સગ કલેક્ટરેટ) હોવાથી ત્યાંના
કલેક્ટર મિ. ટી. સી. હેપ પણ એમાં ભાગ
લેવા આવ્યા હતા. આ સંગ્રહસ્થાનમાં

પારસી બેજનજી શહેરીઆરજીના સખબે, કોમી વલણ લીધેલું, જેથી શહેરમાં ઘણી બેચેની ફેલાઈ હતી. જેમાં શહેરના કેટલાક મુસલમાનો પણ જોડાયા હતા. સદરહુ પારસી તોફાનીઓને હાથે માર્યો જતાં, હુલ્લડખોરોમાંના કેટલાક પકડાતાં ૧૭ જણ સેશન્સ કમિટ કરવામાં આવ્યા હતા. બે જણ પર બેજનજી પારસીને મારી નાખવાનો યુનો સાબિત થતાં માતની સબ થઈ હતી ને કેટલાકને હેશપાર કરવામાં આવ્યા ને કેટલાકને કેદની સબ થઈ. આ બંડને ૧૮૫૭ ના મ્યુટિની બંડ સાથે સંબંધ હતો નહીં એમ સરકારના બાબુવામાં આવેલું.

હાલનો અંગ્રેજી અમલ—૧૮૫૮-૧૯૧૧

૧૮૫૮ માં મહારાણી વીક્ટોરીઆએ (કંપની સરકાર પાસેથી) સબ્સવહીવટ પોતાની સત્તામાં લીધી. ૧૮૫૯-૬૦ હથિયારોનો કાયદો (આર્મ્સ-એક્ટ) આ શહેરમાં લાગુ કરવામાં આવતાં, લોકો પાસેનાં હથિયારો, બંદૂકો-તલવારો વગેરે રાખવાનું બંધ

કરવામાં આવ્યું. તલવાર ઘરમાં રાખી
શકાતી પણ ખહાર લઈને ફરીફરી
શકાતું નહીં.

૧૮૬૨ — શહેર આગળથી બી. બી. એન્ડ સી. આઇ.
રેલવેની ગાડી પહેલવહેલી પસાર થઈ હતી.

૧૮૬૮ — કૉટન એકિઝિશન (રૂંડું સંઘર્ષસ્થાન)
રેના વ્યાપારી મિ. ગ્રીસના પ્રયાસથી શહે-
રમાં બ્લાઈટ રોડ પર ભરવામાં આવ્યું હતું.
આ સંઘર્ષસ્થાન સુખર્ષના નામદાર ગવર્નર
સાહેબ સર સેમ્યુઅલ ફિટ્ઝ હુરાલ્ડ સાહેબના
હાથે ખોલવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ભાગ
લેવા માટે કાંકિયાવાડના નવાબ ના. મોહ-
મતખાન, વડોદરાના ના. ખડેરાવ ગાયકવાડ,
નાંદોદના મહારાજ ગંભીરસિંહજી, પાલી-
તાણાના ઠાકોર શુરસંગજી વગેરે મોટામોટા
નવાબો, રાજાઓ સિવાય બીજા નાના ઠાકોરો
રાજાઓ મલી આશરે ૪૦ દેશી દરબારોએ
ભાગ લીધો હતો. આ શહેર મુસ્તના
તાળામાં (સગ કલેક્ટરેટ) હોવાથી ત્યાંના
કલેક્ટર મિ. ટી. સી. હોપ પણ એમાં ભાગ
લેવા આવ્યા હતા. આ સંઘર્ષસ્થાનમાં

પારસી બેજનજી ચહેરીઆરજીના સબબે, કેમી વલણ લીધેલું, જેથી ચહેરમાં ઘણી બેચેની ફેલાઈ હતી. જેમાં ચહેરના કેટલાક મુસલમાનો પણ ભેડાયા હતા. સદરહું પારસી તોફાનીઓને હાથે માર્યો જતાં, હુલ્લડખોરામાંના કેટલાક પકડાતાં ૧૭ જણ સેશન્સ કમિટ કરવામાં આવ્યા હતા. બે જણ પર બેજનજી પારસીને મારી નાખવાનો શુનો સાબિત થતાં મોતની સજા થઈ હતી ને કેટલાકને કેશપાર કરવામાં આવ્યા ને કેટલાકને ફેંકની સજા થઈ. આ બંડને ૧૮૫૭ ના મ્યુટિની બંડ સાથે સંબંધ હતો નહીં એમ સરકારના જાણવામાં આવેલું.

હાલનો અંગ્રેજી અમલ—૧૮૫૮-૧૯૧૧

૧૮૫૮ માં મહારાણી વીક્ટોરીઆએ (કંપની સરકાર પાસેથી) રાજ્યવહીવટ પોતાની સત્તામાં લીધો. ૧૮૫૯-૬૦ હથિયારોનો કાયદો (આર્મ્સ-એક્ટ) આ ચહેરમાં લાગુ કરવામાં આવતાં, લોકો પાસેનાં હથિયારો, બંદૂકો-તલવારો વગેરે રાખવાનું બંધ

કરવામાં આવ્યું. તલવાર ઘરમાં રાખી
શકાતી પલ્લુ બહાર લઈને ફરીફરી
શકાતું નહીં.

૧૮૬૨ — શહેર આગળથી બી. બી. એન્ડ સી. આઇ.
રેલવેની ગાડી પહેલપહેલી પસાર થઈ હતી.

૧૮૬૮ — કોટન એક્ઝિબિશન (રૂનું સંગ્રહસ્થાન)
રૂના બ્યાપારી મિ. ગ્રીસના પ્રયાસથી શહે-
રમાં બ્હાઈટ રોડ પર ભરવામાં આવ્યું હતું.
આ સંગ્રહસ્થાન મુંબઈના નામદાર ગવર્નર
સાહેબ સર સેમોર ફિટઝ હુરાલ્ડ સાહેબના
હાથે ખોલવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ભાગ
લેવા માટે કાઠિયાવાડના, નવાબ ના, મોહ-
બતખાન, વડોદરાના ના. ખંડેરાવ ગાયકવાડ,
નાંદોદના મહારાજ ગંભીરસિંહજી, પાલી-
તાણાના ઠાકોર શુરસંગજી વગેરે મોટામોટા
નવાબો, રાજાઓ સિવાય બીજા નાના ઠાકોરો
રાજાઓ મઢી આશરે ૪૦ ફેશી દરબારોએ
ભાગ લીધો હતો. આ શહેર સુરતના
તાળામાં (સબ કલેક્ટરેટ) હોવાથી ત્યાંના
કલેક્ટર મિ. ટી. સી. હોપ પલ્લુ એમાં ભાગ
લેવા આવ્યા હતા. આ સંગ્રહસ્થાનમાં

રેશમી કાપડ, કિનખાળના તાકાઓ, રેશમી તથા કસળી સાડીઓ, કસળી શાલદુપટાઓ બહાર ગામથી મૂકવા માટે આવેલા, તેમજ ખીજી ઘણી ચીજો, સોના તથા રૂપાની ચીજો, સૂતરાઈ કાપડ વગેરે મૂકાયેલાં હતાં, જેથી સારી ખરીદી થઈ હતી, ને થકેરને ઘણા લાભ મળ્યો હતો. આ સંગ્રહસ્થાનમાં હાથ-વણાટની રૂથી ભરેલી સૂજનીઓ (જેમાં વણાટ વખતે રૂ ભરવામાં આવે છે) થર-આતમાં મૂકવામાં આવી હતી. જે હાલમાં પણ બહારગામ વખણાય છે. સૂજનીઓ બનાવવાનો હુન્નર પહેલવહેલો, ભરૂચથી મુસલમાન-પારસી હુલ્લડ કેસમાંના દેશપાર થયેલા મુસલમાનોએ જેલમાં શીખ્યા પછીથી અત્રે સંગ્રહસ્થાન મૂકવામાં આવેલ.

૧૮૬૪ — ભરૂચને મુરતથી જુદું કરી નાખતાં કલે-કલરેટ તરીકે કરી દેવાયું. જે કારણથી સિનિઅર અસિસ્ટન્ટની જગ્યા કાદી નાખવામાં આવી ને વહાઈટ રોડનો રસ્તો રૂ. ૮૩૦૦૦ ના ખર્ચે મ્યુનિસિપાલિટીએ તૈયાર કર્યો.

૧૮૭૦-૭૧ હાઉસ-ટોલ (ઘરવેરો) દાખલ કરવામાં આવ્યો.

૧૮૭૨ સિવિલ હૉસ્પિટલ ખોલવામાં આવી.

૧૮૭૪-૭૫ જૂના બજારનો રસ્તો દેસાઈજીના ઘર મુધી ખનાવવામાં આવ્યો.

૧૮૭૭ — મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ફ્રેસર હિંદની પદવી ધારણ કરતાં ભરૂચમાં દરબાર ભરવામાં આવ્યો ને શહેરમાં રોશની કરવામાં આવી તથા નિશાળિયાને મીઠાઈ વહેંચાઈ.

૧૮૮૧ — નર્મદા નદી પરનો રેલ્વેપૂલ નામે “ ગોલ્ડન-પ્લિન્જ ” (સોનાનો પૂલ) તૈયાર થયો. આ પૂલની શરૂઆત ૧૮૭૭માં કરવામાં આવેલાં પરંતુ નદીમાં રેલના પાણીને લાંબે ભાગી ગયો હતો.

૧૮૮૨ — પારસી પંચાયતના જમાતખાનામાંથી ખોદકામ કરતાં સોનાના ૪૪૮ તથા ચાંદીના ૧૨૦૦ જુદીજુદી સાલના ને જુદાજુદા દેશોના સિકકાઓ મળી આવ્યા હતા.

૧૮૮૫ — શહેરમાં તલ્લવિયાઓએ કાર્તિક શુ. ૧૫ ને દિવસે શુકલતીર્થની જાત્રા વખતે કલેક્ટરને

મારી નાખ્યાથી અંગ્રેજી રાજ્ય તેમના હાથમાં આવશે એવા મૂખાઈ ભરેલા વિચારે તેમનું આશરે ૧૦૦ માણસનું ટોળું કલે-કટરને જાંગલે તેને મારી નાખવાના ઇરાદાથી ગયેલું. જ્યાં તેના માણસોથી તેમને જણાયું હતું કે કલેકટર ફરવા ગયા છે તેથી તે લોકો પાછા ફર્યા હતા. રસ્તામાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. પ્રેસકોટ મળતાં, તેને કલેકટર સમજીને મારી નાખ્યો. જે પછી તે જાંક લૂંટવા ગયા હતા. જ્યાં જાંક આગળ પહોંચે ભરનાસ પોલીસ લોકોએ જાંકના ખાલી બાર કરેલા. જેથી તે લોકોએ ધાયું હતું કે માતા તેમના પર શાંત થઈ તેથી જાંકની ગોળી તેમને વાગી નહીં. જે પછી જાંક પર હુમો નહીં કરતાં, શહેરમાં પાછા ફરી મહારુ તરફ ગયા હતા. એ વખતે પોલીસે તેમને પકડતાં અપાઝીમાં પાંચ-સાત તલાવિયા માર્યા ગયા, થોડા ઘાયલ થયા, ને કેટલાકને પકડવામાં આવ્યા. એમનો સાથી માતા ભગત પોતાના સાંધોઓ માંના કેટલાક તલાવિયા સાથે નાસી ફરેલો, પણ પાછળથી તે તથા તેના સાથીઓ પક-

નવા દેરામાંની મહાકાલી મૂર્તિ
(અસલ એ વિષ્ણુમંદિર હશે એમ જણાય ■).

કાતાં તેમના પર કેસ ચલાવી શિક્ષા કરવામાં આવી હતી.

૧૮૮૬ માં મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ રે, અત્રે મુંબઈથી આવતાં તેમના માનમાં ઠરનાર ભરાયો હતો, ને એ જ સાલમાં ઇન્કમટેક્સ શરૂ કરવામાં આવ્યો.

૧૮૮૭ માં મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાની 'સિલ્વર જ્યુબિલી' બિજવવામાં આવતાં ઘેરઘેર રોશની કરવામાં આવી.

૧૮૬૨ માં ના. પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના વલ્લ પુત્ર ના. પ્રિન્સ આંદ્રેઈ ગુજરી જતાં પ્રભામાં ઘણી દિલગીરી ફેલાઈ હતી, જે વખતે નોકર વગેરે શોક પ્રદર્શિત કરવા જમણે નહાથે કાળી પટી (અંગ્રેજોની માફક) ખાંધી હતી.

૧૮૬૭ માં ના. મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાની 'ગોલ્ડન જ્યુબિલી' ભારે ધામધુમથી બિજવવામાં આવતાં ઘેરઘેર દીવા સળગાવી ખુશી મનાવવામાં આવી હતી.

૧૮૬૮ માં પ્લેગનો રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો.

૧૮૬૯ માં ગુજરાતમાં હુકાળ પડવાથી શહેર તથા

જિલ્લામાં તેની માઠી અસર થવા પામી હતી. જે છપ્પનિયા (સંવત ૧૯૫૬) ના નામથી ઓળખાય છે.

૧૯૦૦ માં ના. વાઈસરાય લૉડ' કર્ઝન માતરિયુ' તલાવ ભેલા અત્રે પધાર્યા હતા. આ તલાવ છપ્પનિયા હુકાળના સળંગે ભૂંડે મરતા ગરીબ લોકોના ભરણપોષણ અર્થે કામ લગાડવા માટે ખોદાવવામાં આવ્યું હતું.

૧૯૦૧ માં ના. મહારાજી વિક્ટોરિયા ગુજરી જતાં સંઘર્ષો રાજ્ય માફક અત્રે પશુ ચોર ભહેર કરવામાં આવ્યો હતો, ને ના. મહારાજીના કુવર પ્રિન્સ આલ્બર્ટને સાતમા એડવર્ડ કિંગ એમ્પરર તરીકે રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો અને મહારાજી વિક્ટોરિયાની યાદગીરીમાં એક ફંડ ખોદવામાં આવતાં, તેમાંથી એક ' કલ્કાક ટાવર ' બિલો કરવામાં આવ્યો છે, જે વિક્ટોરિયા ટાવરના નામથી મશહૂર છે.

૧૯૦૩ માં કિંગ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા દિલ્લીમાં ભારે ધામધૂમથી બિજવવામાં

આવતાં, અત્રે પણ ણીબ્લ' શહેરે માફક ક્લેક્ટર મિ. લોગનના પ્રમુખપણા હેઠળ એક મોટો દરબાર ભરાયો હતો. જેમાં બાદશાહનો ઠંઢરો વાંચવામાં આવેલો, ને શહેરના નિયાળીયાને મીઠાઈ વહેંચાઈ હતી.

૧૬૦૫ માં ન્યાયાધીશની અદાલતની સ્થાપના થતાં, ભરૂચના ન્યાયાધીશને પંચમહાલ જિલ્લાની ફોજદારી અપીલો સાંભળવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

૧૬૧૦ માં શહેરશાહ એલવર્થે ૭મા ગુજરી જતાં સઘળા રાજ્યમાં શોક દર્શાવવામાં આવ્યો, ને ના. પ્રિન્સ આફ વેલ્સ-જ્યોર્જ ફ્રેડ્રિક અનેસ્ટ આલબર્ટનો ના. કિંગ જ્યોર્જ-પમાના ખિતાબથી રાજ્યાભિષેક થયો.

૧૬૧૧ માં ના. શહેરશાહ જ્યોર્જ ૫ ઇંગ્લેન્ડથી હિંદુસ્તાન પધારતાં, દિલ્લીમાં મોટા કાકઘી દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો, જે દિલ્લી દરબારના નામથી ઓળખાય છે. દરબારને દિવસે અત્રે પણ કોટમાં આવેલા 'સર શાપુરજી ભરૂચા હોલ' નામના વિશાળ હોલમાં શહેરના ક્લેક્ટર મિ.

એટલે રેથરફિલ્ડ, આઈ. સી. એસ. ના પ્રમુખપણા હેઠળ શહેર તથા જિલ્લાના આગેવાન શહેરીઓ તથા અગ્રેસરોને દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. જે ભરતાં પહેલાં કલેક્ટરની સવારી પૂર-ભપકાથી પોલિસ પાર્ટી, ઝેન્ડ તથા શહેરીઓની ઠાઠવામાં આવી હતી. દરબારમાં કલેક્ટરસાહેબે ના. શહેનશાહનો-ઠંઠેરો વાંચી સંભળાવ્યો હતો, જેનો તરજૂઓ ઉર્દૂમાં પણ વાંચવામાં આવ્યો હતો. આ દિવસની યાદમાં હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં સવે જગ્યાએ “ ટ્રાંસનેશન ડે ” તરીકે રજા પાળવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૯

ભાગ ૩

ધરલામી સમયના ઐતિહાસિક પુરુષો

ધમાદુલ-મુલ્ક, ચંચીઝખાન, મજસુદાર લલ્લુભાઇ.

ધમાદુલ-મુલ્ક આ અમીરનું નામ અસલન-
ખાન હતું. તેને ગુજરાતના

સુલતાન તરફથી ધમાદુલ-મુલ્કનો ખિતાબ મળેલો. આ ઉપરાંત 'આઝમે હુમાયુ,' 'મજલિસે-આલી' ને 'અલ-મલકે' ના ખિતાબોથી તે લખાતો કે ખોલાતો હતો. એ જાતનો અસલમાન ફઝીલુકે હતો, જેને ગુજરાતના અમીરે મકકામાંથી ખરીદ કરી, 'ગુજરાતના સુલતાન સુલતાન મહમૂદ ૩ (૧૫૩૬-૧૫૫૪) ને ભેટ તરીકે મોકલેલો. ધમાદુલ-મુલ્ક ખુદ્દિશાળી ને ચંચળ હોવાને સબબે ધીમે ધીમે ગુજરાતના વજીરની પદવીએ પહોંચ્યો હતો. સુલતાન નાની

વયની હોવાથી, તેમ તેનામાં રાજ્યકારભાર ચલાવવાની કુશળતા નહીં હોવાને સખબે, દરિયાખાનનું તેના અમલમાં વધુ ચલણ હતું. જેથી તેની સલાહથી રાજ્યકારભાર ચાલતો હતો. ઇમાદુલ-મુલ્ક ધીમેધીમે પોતાની સત્તામાં બળવાન થતો હતો, તે ભેઈ દરિયાખાન તેને (ઇમાદુલ-મુલ્કને) તે સત્તા પરથી ખસેડવા માગતો હતો. એ કારણે તેણે મુલતાનને ચિકારને બહાને મહમદાબાદ બહાર લઈ જઈ, ઇમાદુલ-મુલ્ક માટે હુકમ કઢાવ્યો કે, તેણે પોતાની આલાવાડની નાગીરમા જઈ રહેવું. તેથી તે ત્યાં ગયા પછી, દરિયાખાને મુલતાનને આલાવાડ લઈ જઈ, ઇમાદુલ-મુલ્ક સાથે લડાઈ કરાવી તેને હરાવ્યો. ઇમાદુલ-મુલ્ક તેથી ત્યાંથી નાસી ગુરહાનપુર ગયો. દરિયાખાને ત્યાં પછી તેની પૂઠ પકડી, જેથી ઇમાદુલ-મુલ્ક માળવા નાસી ગયો. આથી દરિયાખાન ગુજરાતનો રાજ્યકારભાર, 'આલમખાન લોદીને સોંપી કઈ નિર્ધિતપણે મોજશોખમાં પોતાનો વખત ગાળવા લાગ્યો. મુલતાન જે નાનપણથી દરિયાખાનના દાબને લીધે રાજ્યકારભારમાં ભાગ લઈ શકતો નહીં, ને જે પોતાની સ્થિતિ પર હમેશાં વિચાર કરતો, તેણે આ લાગ ભેઈ પોતે રાજ્યકારભારમાં ભાગ લેવા માગતો નથી, એ બહાનું બતાવ્યું. બીજી તરફ આલમખાને દરિયા-

ખાનની બેપરવાઇને કારણે સર્વોપરી સત્તા ભોગ-
વવાનો ધરાહો કરી ધંધુકાની ચોતાની બગીરમાં જઈ,
સુલતાનને ત્યાં નોતર્યો. સુલતાન દરિયાખાનના પંજ-
માંથી છૂટો થવાને કારણે છાની રીતે ધંધૂકે ગયો.
એ હકીકત દરિયાખાનની બાજુમાં આવતાં તે ગુસ્સે
થયો. એટલા માટે તેણે સુલતાન એહમદશાહ મરહુ-
મના વંશમાંથી એક છોકરાને-મુઝફ્ફરશાહ નામ આપી,
સુલતાનની જગ્યાએ બેસાડ્યો ને તેના નામના સિલ્લાઓ
પડાવ્યા. આથી મહમૂદશાહ ધંધૂકેથી રાણપુર ને ત્યાંથી
પેટલાક નાસી ગયો. આલમખાન ધંધૂકેથી સાદરે
આલ્યો ગયો, જેથી દરિયાખાને ધંધુકા લીધું પણ તેની
ફાજના કેટલાક સિપાઈઓ એને છોડી દઈ આલમ-
ખાન સાથે મળી ગયા ને કેટલાક મહમૂદશાહને મળી
ગયા. એ બંને ફાજ અહમદાબાદ આવી આવી.
દરિયાખાન ધંધૂકેથી અહમદાબાદ આવતાં શહે-
રના લોકોએ એને શહેરમાં પેસવા નહીં દેતાં-શહેરના
કરવાનત બંધ કરી દીધા. દરિયાખાને સુલતાન મહ-
મૂદશાહના આવવાની ખબર બાણી ત્યારે પોતે પોતાના
કુટુંબીઓ તથા માલમિલકત ચાંપાનેર મૂકી ખરહાન-
પુર નાસી ગયો. સુલતાને અહમદાબાદથી જઈ ચાંપા-
નેર લીધું ને ઇમાદુલ-મુલક કે જે અત્યારમુધી પોતાની
બગીરમાં માળવા હતો ત્યાંથી તેને તેડાવી ભરૂચ ને

મુરત એને જાગીરમાં આપ્યાં. આ જાગીરો મળ્યાથી તેણે પોતાની તરફથી મુરતના હાકેમ તરીકે ખુદાવંત-ખાનને, ને ભરુચ માટે પોતાના દીકરા અંગીઝખાનને નીમ્યો. ત્યારથી એ ભરુચના એક અમીર તરીકે ગણાવા લાગ્યો. થોડા વખત પછી મહમૂદશાહ હલકા માણસો પર મહેરબાની બતાવવા લાગ્યો. મુલતાને એક વાઘરી નામે છરણને અમીર બનાવી મુહાકિઝ-ખાનનો ખિતાબ આપ્યો. તેના બહેકાવવાથી મુલતાને અલાઉદ્દીન લોદી અને શુજાઅતખાન નામના બે અમ-દાલરોને મરાવી નાખ્યા, જેથી બીજા અમીરો ગુસ્સે થઈ મુલતાનના મહેલ પર ગયા ને મુહાકિઝખાનને મોંપી દેવા કહ્યું. મુલતાને તેને નહીં સોંપી દેવાથી અમીરોએ મુલતાનની મુલાકાત લેવા જણાવ્યું. મુલતાને મુહાકિઝ-ખાનને તેમની રૂબરૂ નહીં આવવા ચેતવેલો છતાં તે આવવાથી આલમખાનના ઇસારાથી તેના નોકરોએ મુલતાનની રૂબરૂ તેને કતલ કરી નાખ્યો. આ પરથી મુલતાન પોતે આપઘાત કરવા ચાહતો હતો, તે સુજન અમીરોએ નહીં કરવા દેતાં તેને જાપ્તામાં રાખ્યો. પછી આલમખાનને સુઅહિઝખાન તથા તેના ભાઈ સાથે ઝગડો થયો. સુઅહિઝખાને મુલતાનને નજરફેદ માંથી ઊઠાવી આલમખાન તથા તેના સાથીઓનાં ઘરો લૂંટી લીધાં. જેથી તેણે પેથાપુર જઈ, દરિયાખાનને

દક્ષિણમાંથી બોલાવ્યો, ને ધમાદુલમુલક ને ધોળકાના અલકખાન પાસેથી મદદ મેળવી. ધમાદુલમુલકે સુલતાનને કાગળ લખી બંડખોરાને મારી આપવા અરજ કરી. સુલતાન તેમને મારી આપવા વિચાર કરતો હતો જે દરમિયાન આલમખાન તથા હરિયાખાને બંડ કર્યું. આ બળવામાં ધમાદુલમુલકે ભાગ લીધેલો જેથી સુલતાને તેને ચાંપાનેર બોલાવી તેની છાવણી લૂંટાવી લીધી. તે પછી સુલતાને હરિયાખાન તથા આલમખાનને ગુજરાતમાંથી હાંકી કઢાવ્યા. ઇ. સ. ૧૫૫૫માં ખુરદાન નામના એક નોકરે સુલતાનને મારી નાખી પોતે ગાદીએ બેસવા તજવીજ કરી, જેથી ધમાદુલમુલક, ઉલુગખાન ને ખીલ્ત અમીરો સામે થયા, ને શેરવાનખાને તેને મારી નાખ્યો. અમીરોએ ગુજરાતની સલ્તનત પર એકમદખાન નામના એક આદમીને એકમદશાહના વંશમાંથી શોધી, એકમદશાહ-રના નામથી ગાદીએ બેસાડ્યો. સુલતાન નાની વયનો હોવાથી અમીરોએ એકેમદખાનને રાજ્યકારભાર સોંપી, ગુજરાતનું રક્ષણ કરવાને બહાને, ગુજરાત દેશ અંદર અંદર વહેંચી લીધો; જે વહેંચણીમાં ધમાદુલમુલકના હિસ્સામાં લડચ, તથા સુરત (સુલતાનપુર તથા નંદરખારની હદ સુધી) મળ્યાં. વડોદરાનું પરગણું અલકખાન હળશીને સોંપ્યું ને લડચ તથા

મુરત પોતાના સાળા મુદાવંતખાનના બુલમોની ફરિયાદ રૈયત તરફથી મળવાને સળખે તેમને ઢાઢ આપવા ફોજ સાથે ત્યાં ગયો બ્યા મુદાવંતખાને મિજબાનીને ખડાને બોલાવી હી. સ. ૯૬૭-૯. સ. ૧૫૫૬-૬૦ માં મારી નાંખાવ્યો. તેની કતલની ખબર તેના દીકરા ચંગીઝખાનને ઘયાથી તેણે લશ્કર સાથે જઈ, મુદાવંતખાન સાથે લડાઈ કરી તેને મારી નાખ્યો, ને પોતાના બાપની લાશને લઙ્ગ્યમાં લાવી, હજરત ખાખા રમહાન સાહેબની હરગાહ આગળ ફક્ત કરી તેમા શુંબજ પર એક શિલાલેખ અરણી બાપામાં કાતરાવ્યો, જે હાલમાં મોબૂદ છે.

આ અમીરનું નામ ચંગીઝખાન હતું, જે પોતાના બાપ ઇમાદુલમુલ્કની જગ્યાએ ચંગીઝખાન વઝીર તરીકે એહમદશાહ-૨ (૧૫૫૪-૧૫૬૧) વખતમાં નિમાયો હતો. જેથી તેના બાપનો ખિતાબ “આઝમે-હુમાયુ” તેને આપવામાં આવ્યો. એનો જન્મ કયાં ને કયં સલામમાં થયો હતો, તે ખણી શકાયું નથી. છતાં અનુમાન કરવામાં આવે છે કે એનો બાપ શુજરાતમાં આવ્યા પછી એનો જન્મ અહીં થયો હશે. પોતાના બાપની હયાતીમાં ચંગીઝખાન, લઙ્ગ્યના વઝીરનો

વાડીવટ, તેના નાયબ સૂબા તરીકે કરતો હતો. પણ
 ઇ. સ. ૧૫૫૯-૬૦ માં ઇમાદુલમુલ્કની કતલ પછી
 એની જાગીરનો માલેક થયો. ચંગીઝખાન ઘણો ખડા-
 દુર લડવૈયો તેમજ સખી હતો. એની સત્તા પાછળનાં
 વર્ષોમાં એક સુલતાનના જેવી થઈ પડી હતી. જેથી
 મોટા અમીરો, બાદશાહો પણ એની સહાયતા મેળવવા
 આતુર હતા. એની ખડાદુરી તથા નીકરતાનો એક
 સમજ દાખલો હી. સ. ૯૭૧-ઇ. સ. ૧૫૬૩-૬૪ ની
 સાલનો મળે છે, જ્યારે તે અકબર જેવા બાબાન
 દિલ્હીના બાદશાહથી પણ કરતો નહીં. જે વિષેની હકીકત
 એ મળે છે કે, માળવાનો સુલતાન બાઝબહાદુર અક-
 બરથી હારી જતાં ચંગીઝખાન પાસે આવ્યો. થોડા
 વખત પછી માળવાનો સૂબા અબ્દુલ્લા ઉજ્જૈન અકબર
 સામે બંડ કરી, માળવાથી નાસીને ચંગીઝખાન
 પાસે આવી રહ્યો. અકબરના એલચીએ ભરૂચમાં
 આવી ચંગીઝખાન પાસે એ બંને જણની માગણી કરી.
 જણાવ્યું કે તે બંનેને તેને સોંપી દેવા અગર પોતાની
 જાગીરમાંથી હાંકી કાઢવા. ચંગીઝખાને જણાવ્યું કે
 તેઓ તેના પરણ્યા છે તેથી હું તેમની અપદ્વીર્તિ કરવા
 માગતો નથી. અકબર બાદશાહે જ્યારે આ વાતની
 ખબર તેના એલચીથી લાવી, ત્યારે તેણે ચંગીઝખાનને
 કહેવડાવ્યું કે તું મારો (બાદશાહનો) હુકમ નહીં

માનીશ તો મારે તારી પાસે આવવું પડ્યે, એટલે તારા પર ચડાઈ કરવાની ફરજ પડ્યે. ચંગીઝખાને તેને ઉત્તર વાળ્યો કે બાદશાહનાં પગલાં આવવાથી મોટી બરકત થશે. અકબર બાદશાહ આ ઉત્તર સાંભળી ઘણો ખુશ થયો, ને ચંગીઝખાન માટે એક તાજ ને નગાઈ મોકલ્યાં. ચંગીઝખાને તાજ પોતાના ગર્વયાના માથા પર પહેરાવી દીધો ને નગાઈ પોતાના પિતાના રોજમાં મુકાવી દીધું ને બાદશાહ માટે કીમતી નજરાણા મોકલી એલચીને ઇનામ અકરામ આપી વિદાય કર્યો.

એની ઉદારતા બાબતને એક દાખલો એ મળે છે કે એની પાસે એક હિંદુ વઝીર શુબ નામનો હતો. એક પ્રસંગે પોતે કીમતી માલનાં વહાણો મંગાવેલાં હોવાથી તે આવી પહોંચતાં, માળવાના અખડલાહખાન ઔરંગને પોતાની પરેશ્વાગત તરીકે બક્ષિય આપી દેવા વઝીર મજકુરને હુકમ કર્યો. શુબએ એ પરથી અરજ કરી કે આપે આવી લોટ આપતાં પહેલાં વહાણોને નજરે જોઈ લેવાથી તેની નોકરીનો અંદાજ થઈ શકશે. ચંગીઝખાને પોતાનું વચન નહીં ફેરવતાં જણાવ્યું કે વહાણો ઘંઠરમાં સહીસલામત આવી જવાથી એની નોકરીની કદર ગણવામાં આવે છે.

એની સુલતાન જેવી ખ્યાતિના સળખે એના નામના સિક્કાઓ (ચલણ) વડોદરા, ભરૂચ, મુરત વગેરે જગ્યાઓમાં ચાલતા હતા, જે ચંગીઝી, મહેમુદી અથવા છાપરી સિક્કાના નામથી પ્રખ્યાત છે. ભરૂચમાં આવેલું ચંગીઝપટ્ટું (જે અપભ્રંશ થઈ ચિંગસપરાના નામથી ઓળખાય છે) એના નામથી આખાદ થયેલું છે ને અહમદાબાદમાં ચંગપોળ પણ એ જ નામથી ઓળખાય છે.

પોતે આકરા સ્વભાવનો હોવાથી એનો કેટલાક સાથીઓ જે પહેલાં તેનો હિમાયતમાં હતા, તે દૂરમન બની ગયા હતા. જે સળખથી હી. સ. ૬૭૬-૭. સ. ૧૫૬૮ માં ઝુઝારખાન નામના એક હુબશી અમીરના હાથથી અમદાબાદમાં ત્રણ દરવાજા આગળ એતું મોત થયું હતું. ત્યાંથી તેના બત્રીબ રસ્તેખાને તેના શબને ભરૂચ લાવી શહેરથી ઉત્તર દિશાએ (હાલના ગ્રાહમહાપુરા રેલ્વે સ્ટેશન પાસે) ખાખા રમહાન સાહેબ ખીરની દરગાહ પાસે આવેલા રોજમાં, ઢંકે નાખ્યું. સદરહુ રોજે ચંગીઝખાને પોતાના બાપની કબર પર ચણાવરાવેલો ને એના પર અરબીમાં શિલાલેખ પણ કેતરાવેલો હાલમાં મોઝૂદ છે જે હી. સ. ૯૬૭ ની સાલનો છે.

લલ્લુભાઈનું કુટુંબ મૂળ અંકલેશ્વરનું હતું.
 મજમુદાર લલ્લુ- પોતે મોઢ વાણિયા હતા. તેમના
 ભાઈ દીવાન. પિતાનું નામ દયાળદાસ હતું.

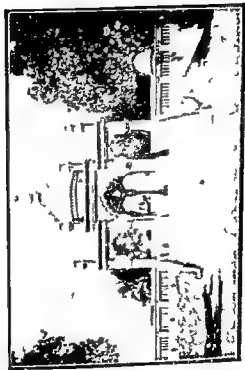
નાનપણથી તે ઘણા ચાલાક
 હોવાથી, તેમના મામા, ભરૂચના મજમુદાર ભાઈદાસ
 જૂખણદાસે પોતાને પેટે સંતાન નહીં હોવાથી, લલ્લુ-
 ભાઈને દત્તક લીધા હતા. ભાઈદાસના ગુજર્યા પછી
 તેમનો વારસો મળવાથી લલ્લુભાઈ મંગલેશ્વર ગામ (કે
 જે મજમુદાર ભાઈદાસના કુટુંબમાં આવ્યું આવેલું)
 ના ઇનામદાર થયા હતા તેથી ભરૂચના છેલ્લા નવાબ
 મોઅજ્જીઝખાનના સમયના ભાઈદાસની જગ્યાએ
 નિભાયાથી, પોતાની ચાલાકીને સખળે, દીવાનની પદવી
 સુધી ચડ્યા હતા. નવાબસાહેબના શબ્દમાં એમનું
 ઘણું ચલણ હતું તે એટલે સુધી કે નવાબસાહેબ
 તેમને પૂછ્યા વગર કાંઈ કરતા નહીં. જ્યારે ઇ.
 સ. ૧૭૭૧ પછી નવાબસાહેબ બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા
 કંપનીના આમંત્રણથી મુંબઈના માલુ ગવર્નર લોર્ડ
 હોર્નબીની સાથે ભરૂચ પર કંપની સરકારે કાઢેલા કુર-
 બાના કરજ વિગેરેની વાતચીત કરવા ગયા હતા,
 ત્યારે પણ નવાબસાહેબે પોતાની ગેરહાજરીમાં ભરૂચનો
 સમગ્રો કારભાર તેમને સોંપ્યો હતો. તે છતાં ભરૂ-
 ચમાં લોકવાયકા મથકુર છે કે 'લલ્લુભાઈએ વાતમાં

ભરૂચ ખોલું ' તેનું કારણ એ છે કે, નવાબસાહેબે તેમનો કંઈ કસુર બદલ દંડ કર્યો હતો, જેથી તે નારાજ થઈ નવાબસાહેબને સારી સલાહ આપતા નહીં, ને અંગ્રેજો સાથની ૧૭૭૧ ની લડાઈ પછી, નવાબસાહેબના લશ્કરને કરકસરને બહોને ઓછું કરાવી નાખ્યું હતું, ને અંગ્રેજ સરકારને પોતાના કુરબાના હઠકે બદલ નવાબ સાહેબ પર દબાણ કરી, લડાઈ કરવા ઉશ્કેરેલા. જેની હકીકત નવાબ સાહેબના કિસ્સાવાળી ઐતિહાસિક ઓપરી, તથા ભરૂચના ગેઝેટિઅરવાળા ગ્રંથ વગેરે પરથી મળે છે,

નવાબી રાજ્ય ગયા પછી, અંગ્રેજી તથા સિંધિયા સરકારોના મિશ્ર સમયમાં પણ એમનું વધારે ચલણ હતું. સિંધિયા સરકારના અમલમાં ભરૂચનો ઇન્દરો રૂ. ૧૦,૦૦૦૦૦૦ દસ લાખ જેટલી રકમથી તેમણે લીધો હતો. જે પરથી તેમની નાણાં-સ્થિતિ સારી હોવાનું જણાઈ આવે છે. પોતે ધણી દબાવ્યા તથા ઠાકથી રહેતા હતા, ને મોટામોટા રાજ્યદરબારો, અમીરઉમરાવોમાં એમણે ઘણી પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી, તે કારણે પોતાની દીકરી લલિતાકુંવરનાં લગ્ન વખતે રૂ. ૧,૨૦૦૦૦૦ જેટલી રકમ ખરચી મોટામોટા અનીરઉમરાવો તથા લાગવગ ધરાવનારાઓને નોતર્યા હતા.

એમણે પોતાના પૈસાનો કેટલોક સદુપયોગ શહેરમાં સુકતાળા કાળ વખતે (ઇ. સ. ૧૭૬૦), પાંજરા પોળની સ્થાપનામાં, તથા રતનતળાવ પાસે લલ્લુભાઈના ગામથી ઓળખાતી વાવ બનાવવા વગેરેમાં કરેલો હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં પાવાગઢના કિલ્લામાં ગુજરી ગયા હતા. એમને પેટે દીકરી લલિતાકુંવર સિવાય બીજું કંઈ સંતાન ન હતું. લલ્લુભાઈનો ચકલો એમના નામથી હાલમાં ભરુચ શહેરમાં પ્રખ્યાત છે. મંગળેશ્વર ગામ હાલમાં એમના વારસોમાં પડાય છે. તેઓ મજબુદાર કુટુંબના નામથી ઓળખાય છે.

ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ

પ્રકરણ ૧૦

પ્રાચીન સમયના કેટલાક હિંદુ ઋષિઓ.

ભૃગુઋષિ, અયનઋષિ, રામણ્યાના.

હિંદુ માન્યતા મુજબ આ ઋષિ, ભૃગુઋષિ
(ભરૂચ)ને વસાવનાર મૂળ પુરુષ
ભૃગુઋષિ ગણાય છે. એ ઋષિ મૂળ કયાંના
વતની હતા ને પોતે કયારે આ તરફ આવેલા હશે એ
ધણા પ્રાચીન કાળની વાત હોવાથી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ
વર્ણવવું ઘણું મુશ્કેલ છે.

પરંતુ હયુએટ નામના એક વિદ્વાન પ્રખ્યાત લેખકે
અંગ્રેજીમાં રચેલી એક ઐતિહાસિક ચોપડી, “ ધી
રલોંગ રેસીઝ ઓફ પ્રી-હિસ્ટોરિક ટાઇમ્સ ”ના વૉલ્યુમ
૧ ની પ્રસ્તાવનામાં, તથા નિર્ગંધ ૧ તથા ૨ માં જણા-
વેલી હકીકત પરથી જણાય છે કે — ‘ ભૃગુ જાત ’ મૂળ

અગ્નિપૂજક હતી. જે મૂળ યુરોપમાં (એશિયાખંડની ઉત્તરમાં) આવેલા કિર્લેન્ડ શહેરની હોવાનું અનુમાન થાય છે. ત્યાંથી ખુશકીમાર્ગે એશિયામાઇનરમાં આવી. ત્યાંથી પ્રેક્ષ વગેરે જગ્યાએ થઈને, હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફ કાશ્મિર સિંધને રસ્તે થઈ ગુજરાતને રસ્તે અત્રે (ભરૂચ) આવી હશે. તેમાં ભૃગુઋષિ પ્રખ્યાત ઋષિ હોવાથી એ ભવ તેમના નામથી ઓળખાવા લાગી હશે. હવે ભૃગુ ક્યારે આવેલા હશે તે બાબત પણ અત્રે વિવેચન કરવું મુશ્કેલ છે. છતાં એટલું તો અનુમાન થાય છે કે ઇ. સ પૂ. ૨૦૦૦ પહેલાં એ ઋષિ અહીં આવેલા હશે. કારણકે ભૃગુઋષિના વંશમા પાંચમી પેઢીમાં એ પરશુરામે હૈહય (ગોન્ડ) લોકોને હરાવ્યાની વાત દેવી ભાગવત અને ગુજરાત ગેઝેટિયરમાં વર્ણવેલી છે. ભૃગુઋષિ અહીં ફેટલો વખત રહેલા ને ક્યારે ગુજરી ગયા એ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જણાવવું મુશ્કેલ છે. આ ઇતિહાસના પ્રકરણ ૩ માં ભૃગુઋષિ વિષેની ફેટલીક હકીકત વર્ણવવામાં આવેલી છે. તેથી અહીં દૂંઠમાં જણાવેલી છે. ભૃગુઋષિનું મંદિર ભરૂચમાં અસલ શહેરની પૂર્વમાં નદીકિનારે આવેલું છે. કાકિયાવાડ-મા માંગરોલ રોડની હદમાં નોંધી નદીને કિનારે આવેલું કામનાયનું મંદિર છે, જે અસલના વખતમાં

ભૃગુઋષિનો મઠ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે, જે એમાંના શિલાલેખ પરથી જણાય છે. ભૃગુઋષિને એક દીકરા અયવનઋષિ હતા તેમનું વર્ણન આગળ આવશે.

આ ઋષિ, તે ભૃગુઋષિના દીકરા હતા, જે પુલોમા નામની સ્ત્રીને પેટે જન્મેલા. અયવન ઋષિના નામથી કાઠિયાવાડમાં સૂત-

રાપાડામાં અયવન કુંડ મશહુર છે, જે તેમણે કેવી રીતે બંધાવ્યો હતો તે વિષેની હકીકત ગુજરાત સર્વસંશ્લેષ નામની ગુજરાતી ઐતિહાસિક ચોપડીમાં નીચે મુજબ વર્ણવેલી છે:—

“ અયવન ઋષિ અયવન કુંડ ઉપર ચોર તપશ્ચર્યા કરતા હતા. તે એવી કે તેમના માથા પર વલ્મીક બાજયા હતા. વૈવસ્વત મનુનો પુત્ર રાજા શર્યાતિ પોતાની ઓ તથા પુત્રી સુકન્યા તથા લાવલશકર સાથે અહીં આવી પહોંચ્યો. રાજાની કુંવરી અને તેની દાસીઓ દરિયાકિનારા ઉપર ફરતાં હતા તેવામાં તેમણે એક વલ્મીક (રાફો) દીઠા. તેની અંદર કાંઈ ચકચકતું હતું, તેથી તેમાં તેણે ઘાસની સળી લઈ ઘોંચી. સળી પાછી ખેંચતાં લોહીવાળી દીઠી, તેથી ગભરાઈને તેણે પોતાની દાસીઓને તે વલ્મીક તોડી પાડવાનું કહ્યું.

ઘસીઓએ તેમ કહ્યું તો અંદરથી ઋષિ તપશ્ચર્યાથી
 હુબળા થઈ ગયેલા નીકળ્યા અને તેમની બંને આંખ
 ફૂટી ગયેલી હીઠી. કુંવરીએ તેમને નમસ્કાર કરી
 કામા માગી કહ્યું, મને ખબર ન હતી કે તમે અહીં
 હશે. હું તમારી સાથે જ વરીશ ઋષિએ કહ્યું હું
 વૃદ્ધ છું, માટે તું કેાઈ બીજા રૂપાળા ભુવાન સભા વેરે
 વર. એટલામાં એનાં માળાપ તથા નોકરે બધાં માંઠાં
 પડ્યાં, તેની ખબર એક નોકરે દોડતાં દોડતાં આવી
 કુંવરીને કહી; પણ કુંવરીએ કહ્યું હું તો ઋષિ પાસેથી
 ખસીશ નહીં. કુંવરીની શ્રદ્ધાથી ઋષિ ખુશી થયા
 ને તેનાં માળાપ વગેરેને આરામ કર્યો. આથી રાત્રીએ
 તેને ઋષિને પરજાવી આપી. ઋષિ અને ઋષિ-
 પત્ની અહીં રહેતાં હતાં, એવામાં અશ્વિનીકુમારે
 અહીં આવી ઋષિને કહ્યું કે ઈંદ્ર અમને યજ્ઞભાગ
 આપતો નથી. ઋષિએ જવાબ દીધો કે તમે મારી
 આંખો સારી કરી આપો ને મને તરુણ વયમાં આણો
 તો હું તમને ઈંદ્ર પાસે યજ્ઞમાં ભાગ અપાવું. તેમણે
 એ વાત કબૂલ રાખી, ઋષિને એક કુંડ બાંધી તેમાં
 નાહવાનું કહ્યું. ઋષિએ એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે તે
 તરુણ વયના થયા અને આંખે પણ દેખાવું. આથી એ
 કુંડનું નામ અયવન કુંડ પડ્યું. પછી ઋષિએ ઈંદ્રની
 પાસે અશ્વિનીકુમારને યજ્ઞમાં ભાગ અપાવ્યો. ”

અવનતપિ લગ્ન (લગ્નકચ)માં કેટલો વખત રહેલા ને ક્યારે શુજરી ગયેલા તે જણાવવું મુશ્કેલ છે.

આસરે ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં આ ઋષિનો જન્મ એક શુજર વંશમાં થયો હતો. તેમના રામજીબાબા પિતા હોશંગાબાદના ધાનાવડ

ગામના રહેવાસી હતા, જ્યાં તે ખેતીથી શુજરાન ચલાવતા. રામજીબાબાને નાનપણથી પરમેશ્વરની ભક્તિનો શોખ હોવાથી તે સંત મહાત્માઓની સોબતમાં પોતાનો વખત ગાળતા. એક વખત જ્યારે પોતે ખેતરમાં હજી ચલાવતા હતા, ત્યારે ઓર્ચીતો ચઠકડ અવાજ થતાં પાછળ ફરીને જોયું તો જમીનને લોહીથી ખરડાયેલી જોઈ. (એટલે બળદને વાગવાથી અગર પદોણી થોંચવાથી લોહીલુહાણ થવાને કારણે તેનું લોહી જમીન પર પડતું જોવામાં આવ્યું.) આવી રીતે ખેતીથી જીવહિંસા થતી જોઈ પોતે ખેતી કરવી છોડી દીધી. બાદ તંબાકુ વેચીને પોતાનું શુજરાન ચલાવવા લાગ્યા. તેઓ પોતાનો બધો વખત પરમેશ્વરની ચાહમાં ગાળતા. હુકાને તંબાકુ ને ત્રાજવાં રાખી મૂકતા ને પોતે છેટા ખેતીને પ્રભુનું ભજન કરતા. ઘરાક હુકાને આવે તે પોતાને હાથે તંબાકુ તોળી લેતો ને તંબાકુની કિંમત ત્યાં મૂકી દેતો. એક વખત થોડક ચાલાક માણસોએ

ઋષિના ભજનનો ખોટો લાભ લેવા ધારી, પોતાને
 ભેઈલી તંબાકુ તોળી લઈ કિંમતથી અર્ધાં નાણાં દુકાને
 મૂકી ઘેર ગયા. જ્યાં તંબાકુ તોળી ભેટાં તેડું
 વજન અર્ધાંથી ચોથું થયું. જેથી તેમની ચાલાકી
 બ્યથાં ગઈ ને પોતે ઋષિજીની ક્ષમા માગી, તેમના
 શિષ્ય થયા. એ કારણે લોકોમાં તેમની પ્રખ્યાતિ
 થતાં શિષ્યોની સંખ્યા વધી, જેને તેમનાં ભજન તથા
 ભક્તિનો લાભ મળવા લાગ્યો. આવી રીતે જનસમાજને
 પોતાની હાજરીથી લાભ આપ્યા પછી કેટલાંક વર્ષો
 પછી રામજીબાબાએ જીવતાં સમાધિ લેવાનો વિચાર
 કરતાં પોતાના હબરો શિષ્યોની હાજરીમાં પ્રભુર્વ
 ભજન કરતાં સમાધિમાં દાખલ થઈ, સમાધિ બંધ કરી
 દેવા આજ્ઞા કરતાં શિષ્યોએ તે બંધ કરી દીધી. હાલમાં
 ધાનાવડમાં તથા હોશંગાબાદ વગેરેમાં એમની સમા-
 ધિની સ્થાપના કરેલ એબૂદ છે. રામજીબાબા પોતાની
 જિંદગીમાં નમંદાતટ (કિનારા) પર રહેતા હતા.

પ્રકરણ ૧૧

ઈસ્લામી સમયના કેટલાક ઝોલિયા

હજરત બાબા રયહાન, મખદૂમ સૈયદ શરફુદ્દીન મશહદી, હજરત સૈયદ એહમદ એદુસ.

આ સંત પુરુષનું નામ સૈયદઅલી હતું. તે બગ-
દાદ પાસે રયહાન ગામના સૈયદ
હજરત બાબા રય- કુળમાંથી બિતરી આવેલા હોવા-
હાન હી. સ. ૩૦૮ થી, 'બાબા રયહાની' તરીકે
અથવા ૪૯૨ થી, અહીં ઝોળખાય છે.

ઈસ્લામી પ્રચારક તરીકે આ તરફ એ પહેલા સંત પુરુષ કહેવાય છે, જે હી. સ. ૩૦૮ અથવા ૪૯૨ માં પોતાના ગાળીસ સાથીઓ સાથે (જેમાં પોતાના ભાઈઓ-સૈયદ ઇસા સૈયદ મુસા-સૈયદ રયહાન, સૈયદ હુસેન વગેરે મળી હતા) આ તરફ આવેલા હોવાનું માનવામાં આવે

છે. એમના આવવાની સાલમાં તક્ષવત છે ફારસી તથા ઉર્દૂ ઐતિહાસિક ચોપડીઓમાં એમના આવવાની સાલમાં તક્ષવત છે. પારસી તથા ઉર્દૂ ઐતિહાસિક ચોપડીઓમાં એમના આવવાની સાલ હી. સ. ૩૦૮ ગણવામાં આવે છે, ને ' ફાર્જસ ઓરિએન્ટલ મેમોયર ' નામના ઐતિહાસિક અંગ્રેજી ગ્રંથમાં હી. સ. ૪૯૨ ઇ. સ. ૧૦૭૮ વર્ણવેલી છે. ગમે તેમ હોય તોપણ એમને ઘણા જૂના સંત પુરુષ ગણવામાં આવે છે. જ્યારે એ અહીં આવેલા ત્યારે અહીં (ભરૂચ) પર કોઈ હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજાને એમના આખ્યાની ખબર થતાં, પોતાના કુંવર રાયકરણને લશ્કર સાથે તેમની સાથે લડવા મોકલ્યો. જાણા રયહાન સાહેબની ઠરામતને લીધે કુંવર મજકુરે ઇસ્લામી ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેણે નામ મલેક મોકમદ રાખ્યું; ને તેની બહેન કુંવરી બાગાએ પણ પોતાના બાઈ સાથે ઇસ્લામી ધર્મ સ્વીકારતાં એબુન્નિસ્સા નામ રાખવામાં આવ્યું. જાણા રયહાન પીરની મદદમાં કુંવર મજકુર પોતાના પિતાના લશ્કર સાથે લડવા જતાં બીજા સુન્નતમાને સાથે સહીદ થયો હતો (માર્યો ગયો હતો). જે પછી જાણા રયહાન સાહેબ સારે મુલેહ થતાં તેમણે ભરૂચમાં કેટલોક વખત રહી ઇસ્લામી ધર્મને પ્રચાર તેમણે કરેલો. જાણા રયહાન સાહેબની કબર

શહેરની ઉત્તર દિશાએ મહમદપુરા રેલ્વે સ્ટેશનની સામેના ટેકરા પર આવેલી છે, અને તેમના ભાઈઓ અને સાથીઓની કબરો તેમજ કુંવર રાયકણુ-ઉર્ફે મલેક મોહમદ અને કુંવરી ભાગા ઉર્ફે એબુન્નિસ્સાની કબરો પણ પાસે પાસે આવેલી છે. એ જગ્યા બાબા રયહાન સાહેબના નામથી ઓળખાય છે. ત્યાં દરવર્ષે ઉરસ ભરવામાં આવે છે.

આ સંત પુરુષનો જન્મ હી. સ. ૯૨૪ - ઇ. સ.

હજરત મખદૂમ સૈયદ
શરફુદ્દીન મશહુદી
વફાત હી. સ. ૮૦૮-
ઇ. સ. ૧૪૦૫-૦૬

૧૩૨૭-૨૮ માં ઇરાન દેશના
શહેર 'મશહુદ' માં થયો હતો
જેથી પોતે મશહુદી પીર તરીકે
જુજરાતમાં અને ખાસ કરીને

ભરૂચમાં ઓળખાય છે. એમના પિતાનું નામ અલા-
ઉદ્દીન હતું, જેઓ જિયા સૈયદ કુળના જુજરગ હતા.

મશહુદી પીરનું નામ સૈયદ હસન, ને લકબ
(ઉપમા) 'શરફુદ્દીન' હતું. જુવાનીમાં તેમણે સારું
જ્ઞાન સંપાદન કરેલું હોવાથી પોતે આરા વિદ્યાન હતા.
અને ખાસ કરીને કિલસૂરીમાં સારા પ્રવિણ હતા.
જુવાન વયમાં પોતે પોતાના જુજરગોના ઘરનો ત્યાગ
કરી હિંદુસ્તાન તરફ નીકળી પડેલા. પંજાબમાં જિય
શહેરમાં અધી પહોંચતાં - ત્યાંના જગપ્રસિદ્ધ જુજરગ

— હજરત મખદૂલ જલાલુદ્દીન ખુખારી જે હજરત મખદૂલ જહાનિયાં - જહાગસ્ત' ના નામથી તમામ હિંદુસ્તાનમા મશહુર છે - તેમનાથી મુલાકાત થતાં તેમના મુરીદ થયા હતા. પાછળથી તેમની દીકરી સાથે લગ્ન કરેલા જે શુજરી જવાથી તેમના પૌત્ર (દીકરાની દીકરી) સાથે પરણેલા. જેમના વંશથી અહીંના તથા એહમદાબાદના મશહુદી સાકાતો છે.

મખદૂમ શરફુદ્દીન મશહુદી સાહેબ ભરૂચમાં કેવી રીતે પધારેલા, ને ત્યાંનું ઇનામી ગામ મોજે મખદૂમપૂર (જે નેમના નામથી મશહુર છે) કેવી રીતે વસાવવામા આવ્યું તે વિષે આપણને કેટલીક હકીકત શુજરાતના પ્રખ્યાત ફારસી ઇતિહાસ મીરાતે એક મદી, ફારમી ફરમાન, અને વહીવચાની ચોપડી વગેરે પરથી જાણવાની મળે છે, જેનો દૂંક સાર લખવો મુનાસબ લાગે છે—

મશહુદી પીરને પોતાના ગુરુ હજરત જહાનિયા સાહેબ તરફથી, શુજરાત તરફ આવતી વખતે એક હાતણની લાકડી આપવામા આવતા ફરમાવેલું કે એ લાકડી રોપતા જ્યાં જગી નીકળે ત્યાં તેમણે વાસો કરવો. મશહુદી પીર નર્મદાકિનારે આવી પહોંચતા તે લાકડી તેમણે ત્યાં રોપતા જગી નીકળી, તેથી

તેમણે ત્યાં મુકામ કર્યો. લોકવાયકા મુજબ હાલમાં મખદ્દમપુર ગામે જ્યાં એમની કબર આવેલી છે ત્યાં આગળ તેમણે લાકડી ચેપી હતી, ને જે લાકડી હતી તે ખીરના ઝાડની હતી.

મખદ્દમપુર ગામ વસાવ્યા બાબતની હકીકત એવી છે કે જ્યારે લડક્યમાં મશહદી પીર પધારેલા ત્યારે કોઈ શાલીવાહન નામનો હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. જેણે તેમના પોતાના ચેલાઓ વગેરે સાથે પધારેલા જણી શરૂમાં તેમની સાથે લડાઈ કરવા ઈશ્તિદો કરેલો, પણ પાછળથી મુલાકાતે જતાં તેમની કરામતો પર પ્રસન્ન થતાં, તેની પાસેથી કાંઈ માગવા અરજ કરી. મખદ્દમશાહ પીરે જણાવ્યું કે, જે જગ્યાએ પોતે થાલેલા છે તે તેમને રાજાએ આપવી. રાજાએ ઉત્તર વાળ્યો કે જો તે ખસિસ માગતા હશે તો તે ખુશીથી આપવા તૈયાર છે, પણ જો તે વેચાતી માંગતા હશે તો તેમણે ૭૦૦ ટોપલા મહોરો ભરી આપેથી આપશે. મખદ્દમશાહે એ જમીન વેચાતી માંગી ને રાજાના માનુસોને ૭૦૦ ટોપલા એક ખૂણામાંથી ખોદી લઈ લેવા જણાવ્યું. જેમ કરતાં મહોરો નીકળવાથી રાજા ધલો ખુશ થયો હતો. તે જમીન વેચાતી લઈ, ત્યાં ગામ વસાવ્યું જે હાલમાં મખદ્દમપુરના નામથી પ્રખ્યાત છે.

આ ગામ શહેરની પૂર્વમાં રેલ્વે સ્ટેશનથી આશરે અડધો માઈલ હશે. આ જ નામથી એક બીજું ગામ કાઠિયાવાડમાં માંગરોલ સ્ટેટની પાસે જૂનાગઢની હદનું - મખદ્દમપુર આવેલું છે, જે ગામ હજારત મખદ્દમ સૈયદ સિકંદર અને હજારત મખદ્દમ જહાંનિયા જહાંગસ્તાના શિષ્યે હજારત જહાંનિયાનાં નામથી આખા કહેલું છે જે તેમના સંજ્ઞાદાનશીન સૈયદ અમીરમીયાં સાહેબ તિરમિઝી સાહેબ બગીરદારના કબજામાં છે. મખદ્દમ ચરકુદ્દિન સાહેબનો ઉરસ દર વર્ષે મખદ્દમપુરમાં ભરાય છે. જ્યાં શહેરના મુલકમાન લોકો અને ખાસ કરીને ડલોઈઆ મુસલમાનો વધારે જાય છે આ ઉરસમાં મખદ્દમપુરના માછીઓ પણ દીવો સળગાવવામાં લાગે છે, જેને માટે મચલુર છે કે એ લોકો મખદ્દમશાહ મચલુરી સાહેબની સાથે પાલખી બિચકી લઈ આવનારમાંની બોલાઈમાંના છે, જે કચલુથી એમની દરગાહ પર ધણી શ્રદ્ધા રાખે છે.

આ સંત પુરુષનું નામ સૈયદ એહમદ અને પિતાનું નામ સૈયદ ચરીફ એબ હવું. એમનું કુટુંબ એદુસી સૈયદના નામથી ગુજરાતમાં મચલુર છે, જે અરબસ્તાનમાં આવેલા તરીમ

હજારત સૈયદ એહમદ એદુસ-વફાત
હી. સ. ૧૦૨ -મ.
સ. ૧૩૨૫-૨૬

શહેરથી બિતરી આવેલું છે. શરૂઆતમાં એમના પિતા હઝરત સૈયદ શરીફ શેખ (જે હઝરત બિન શેખની ઉપમાથી ઓળખાય છે), અમદાવાદના સુલતાન મુઝફ્ફર હલીમ (ઇ. સ. ૧૫૧૧-૧૫૨૬)ના સમયમાં-ગુજરાતમાં પધારેલા. તેમને મળવા માટે હઝરત સૈયદ એહમદ સાહેબ અહમદાવાદ પધારેલા, જ્યાં થોડો વખત રહી, એદ્રુસી ખાનદાનમાં ખિલાફત મેળવી, ભરૂચમાં પધારેલા. જુવાનીથી એમને ખુદાની ઈબાદતનો ઘણો શોખ હતો, ને હંમેશા પ્રાર્થનામાં લીન રહેતા. વધારે ઈબાદત (પ્રાર્થના) કર્યાથી પોતે મસ્ત થઈ જતા ને ખુદાની હમ્દ (તારીફ) પોતાનું ડફ વગાડીને એટલા જોરથી કરતા કે તે ફાટી જતું. અરબમાં ડફ વગાડવાનો રિવાજ છે, એટલે પોતે પણ ડફ વગાડી ખુદાની હમ્દ કરતા. તેમને ખુદના કાવાનો ઘણો શોખ હતો એટલે જરા જરા વારમાં કાવો માગતા.

એમની કરામતો ઘણી છે, પણ દુકમાં અહીં એક જણાવવાની જરૂર જણાય છે. તે એ છે કે હી. સ. ૧૦૨૨ માં ઇ. સ. ૧૬૧૪માં જ્યારે પોર્ટુગીઝ લોકોએ — ભરૂચને ત્રીણ વખત લૂંટવા ઇરાદો કરી, દરિયા-વાટે ચડાઈ કરેલી, ત્યારે લોકો ગભરાઈને તેમની પાસે દુઆ કરાવવા દોડી આવ્યા. લોકોએ અરજ કરતાં,

પોતે બેઠેલા હતા, તે તેમની અરજ સાંભળી પધારીમાં આરામથી સૂઈ ગયા — લોકો આવી રીતે બેઠા — ફિકરમાં પડી ગયા કે હઝરત એદુસસાહેબ તો દુઆ કરવાને બદલે નિરાંતથી સૂઈ જાય છે અને એમ કરવાનું શું કારણ હશે ? પણ પાછળથી જ્યારે પોર્ટુગીઝ લોકો શહેરમાં વધુ નુકસાન કર્યા વગર ચાલ્યા ગયેલા તે બહુવામાં આવતાં તેમનાં ધ્યાનમાં આવેલું કે તે કૃત્ય કરવાની મતલબ એ હતી કે ખુદાની મહેરબાનીથી વધુ નુકસાની નહીં થશે.

એદુમ સાહેબની જાતથી લોકોને ઘણો ક્ષયદો થતો. તેઓ લોકોનાં દુઃખો ટાળતા, તેમને માટે દુઆ કરતા. હી. સ. ૧૦૨૪ માં-૧૬૧૫-૧૬માં એ બુજરગ ભરુચમાં ગુજરી ગયા. કબર પર હાલમાં રેલો થણાવેલો છે, જે જમ્યા એદુસ સાહેબની હરગાહના નામથી ઓળખાય છે, ને તે પાસેના મહેલો એદુસ સાહેબનો મહેલો કહેવાય છે, એમનો ઉરસ ભરુચમાં- હરવેર શાખાન માસની તા. ૧૪ મીએ તેમના સન્મહાનશીન અને ઓલાદમાં ના. જ. સૈયદ બકર સાહેબ વા. સૈયદ એબુઆબેદિન સા. ની તરફથી થાય છે. એદુસ સાહેબના પ્યાનદાનમાં બે ગામ ઇનામી પળાય છે.

પ્રકરણ ૧૨

શહેરના કેટલાક નામાંકિત મુસલમાન
વિદ્વાન મહાપુરુષો.

અહ્લામા હસન ખદ્દૂદીન બિન નૂહ બરુચી,
અહ્લામા શાહ સિબગતુલ્લાહ બરુચી, અહ્લામા હઝરત
ઈસ્હાક બરુચી.

આ વિદ્વાન પુરુષનું નામ હસન ને ઉપમા ખદ્દૂદીન
હતી તેમના પિતાનું નામ નૂહ
અહ્લામા હસન નૂહ હતું. જે યુસુબ બિન મોહમદ
બરુચી. વફાત. હી. સ. ૯૩૮ ૧૧, ઝિલ્લા-
કઠ- ઇ. સ. ૧૫૩૩ બિન આદમ અલ-નહંદી લાખા-
તના દીકરા હતા. અહ્લામા
હસન બરુચના વતની હતા.
ને તેમની પેઠાયા હી. સ. ૮૬૦ માં ઇ. સ.
૧૪૮૪-૮૫ માં થયેલી. એમના પિતા એક પૈસાદાર

વેપારી ગૃહસ્થ હતા; છતાં પોતે યમન જેવા દૂર શહે-
રમાં તાલીમ માટે કદ વેઢી, તે વખતની-વહાણની
સાહસવાળી મુસાફરી (કે જે જમાનામાં હાલના જમાના
સવડો નહીં હતી) કરી અરબીમાં ઘણી કાબેલી અત
અને પ્રખ્યાતી મેળવેલી અને ખાસ કરીને ધાર્મિક
વિષયોમાં સારું જ્ઞાન સંપાદનક રેલું. એમની ઇસ્મી
કાબેલીઅતને લીધે, તે વખતના આખા હિંદ અને
સિંધના મુસલમાન શિયા ફાતમી ઇસ્માઇલી પંથના
નાયબે દાઇ (દાઇ-મુલક-ધર્મગુરુના હાથ નીચેના
હોદ્દા પર) તરીકે અસ્લામા હસન બહાદુર બિન
ઇદ્રીસ (કે જેમની વફાત હી. સ. ૬૧૮-ઇ. સ. ૧૫૨૧-
૧૨ માં થયેલી છે.) ની તરફથી સુકરર કર-
વામાં આવેલા.

અસ્લામા હસને પોતાના હાથથી અરબીમાં લખેલી
૭ કુત વાલી કિતાબ ' અલ-અઝહર ' ના મુકદ્દમા-
માં પોતે ભરુચથી યમન મુઘી કેવી રીતે ગયેલા,
ને ત્યાં તાલીમ કેવા સંજોગોમાં, પોતે હાંસીલ
કરેલી તેની હકીકત વિદ્યાર્થી વર્ગને માટે એક ધણરૂપ
હોવાનું જણાવાયી અને તેના દૂર સારવાળે ગુજ-
રાતી તરબૂમે જણાવવા સુનાસળ લાગે છે જે નીચે
મુજબ છે:—

ભરૂચ

ભરૂચ, પુરાણો દેખાવ.

“ ભરૂચમાં મારો જન્મ થયા પછી, મોટો વખત હું મારા માતૃપિતાના આશ્રમાં રહેલો. જે પછી મને યમનની ગાદીના ધર્મશુરુ (દાઈ મુતલક)ની પાસે લણવા મોકલવાનું થતાં, હું મારું શહેર (ભરૂચ) છોડી દઈ, મોટા વિચારોના ઉમંગમાં દુનિયાની લાલચો છોડી દઈ, મારા માતૃપિતાથી છૂટા થઈ યમન જવા તૈયાર થયેલો. તે વખતે આખા હિંદુસ્તાનના શિયા-કાતમી પંથના ધર્મશુરુ અહ્યામા હસન બહરૂદીન બિન ઇંદ્રીસ યમનની ગાદી પર હતા. પોતે યમન પહોંચ્યા પછી મજકુર અહ્યામા મને પોતાના આશ્રા હેઠળ (પોતાની જાતિ દેખરેખમાં) લઈ, મારા પર માતૃપિતા કરતાં વધુ વહાલ રાખવા લાગ્યા. મેં તેમની પાસે ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક શિક્ષણ લેવાનું શરૂ કર્યું, જે મેં કદ ને ખંતથી મેળવ્યું. બધા વિષયોના અર્થ સમજવાની હું બધી મહેનત કરતો, તે એટલે સુધી કે ખાવાપીવાનું હું જરૂરપૂરતું લેતો. કપડાં પણ જરૂરપૂરતાં પહેરતો. ત્યાં મેં આળસુપણું ને અદેખાઈ (જે મોટે ભાગે એક શિષ્યમાં બીજા શિષ્ય તરફ શિક્ષણ લેવા માટે હોય છે) બાબુએ મૂકી દઈ મારા વિષયો શીખવા માટે પ્રયત્ન કરેલો. જરૂરપૂરતું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી, ઊંચું જ્ઞાન મેળવવા વિચાર કરી મારા શુરુને મેં મારો વિચાર જણાવ્યો. જે પરથી

તેમણે મને ધીરજ રાખવા જણાવ્યું. તે મુજબ મેં મારો પ્રયત્ન જારી રાખ્યો. જ્યારે મેં એ વિષયોમાં સારી પ્રવીણતા મેળવી ત્યારે તે, મારી કસોટી કરવા સારુ ઊલટા સવાલો મને પૂછતા. જેથી હું મારું મન સ્થિર રાખી તેના રહસ્યા આપતો. તેથી તે ધણા હરખાતા, ને મારા જાગોથી, તેમજ મેં મેળવેલા “ જ્ઞાનથી તેમની ખાત્રી થતી (જે પરથી) તે “ મને જણાવતા કે, ‘ તેમનું મન મેં મેળવેલા જ્ઞાનને લીધે નચિંત થયું છે. ” આ શબ્દોથી હું મારા મનમાં ધણો ખુશી થતો ને ખુદાનો પાક માનતો. ’

અહામા હસન નહીં હી. સ. ૬૩૬ ના ઝિલકદની ૧૧ મી તારીખે એટલે ઇ. સ. ૧૫૩૩માં યમનમાં ગુજરી ગયા. જો તે વધુ વખત જીવ્યા હોત તો, યમનની ગાદી પર દાઈ મુતલક તરીકે ચુંટાયા વગર રહેત નહીં.

આ વિદ્વાન મહાપુરુષનો જન્મ હી. સ. ૬૫૨ —

અહામા સૈયદ
શિખગતુલ્લાહ
ભરૂચી. વફાત
ઈ. સ. ૧૬૦૬-૦૭

ઈ. સ. ૧૦૫૫-૫૬માં ભરૂચમાં
થયો હતો. એમનું નામ સિખ-
ગતુલ્લાહ ને ઉપમા મુજબદે દિન
હતી. એમના પિતાશ્રીનું નામ

સૈયદ એહમદ ને ઉપમા જમાલુલ્લાહ હતી.

એમનું કુટુંબ ઇરાન દેશના અસફહાન શહેરથી અત્રે આવેલું. એમનાં માતૃશ્રી અહીંના હંઝરત સૈયદ કમાલ બરુચી (જેમની વફાત હી. સ. ૮૮૧ માં થઈ છે) નાં દીકરી થતાં હતાં. પોતે સમજણુ થયા પછી અમદાવાદના પ્રખ્યાત યુઝુર્ગ અને અક્ષામા હંઝરત સૈયદશાહ વલ્હુદુદ્દિન અલવી, નામના વિદ્વાન સંત પુરુષના મદ્રેસામાં (કે જે મદ્રેસા શુજરાતમાં એક માત્રી વિદ્યાપીઠ ગણાતી, ને ઘણા વિદ્વાન સંત પુરુષોએ લાભ લીધેલો) મોકલવામાં આવેલા. જ્યાં ૬ વર્ષ રહી જાહેર ભાષાઓનું સારું જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી ફિલસૂફીમાં પ્રવિષ્ટતા મેળવી પોતાના શુરુની રજથો બરુચ શહેરમાં પધાર્યા હતા. અહીં થોડે વર્ષ રહ્યા પછી મક્કા શરીફ હજ માટે ગયા હતા. હજ કર્યા પછી મદીના શરીફમાં જનસમાજની સેવા કરવાના ઇરાદાથી ત્યાં થોડેલા ને પોતાના ઈત્મી બંડારથી ઘણા વિદ્વાન પુરુષોને કાયદો પહોંચાડેલો.

અરબસ્તાનમાં રહેલા તે વખતે તેમણે હંઝરત મહમદ ગૌસ જ્વાલિઅરીની પ્રખ્યાત કિતાબ જવાહિર-ખમસાનો અરબીમાં તરજૂમો કરેલો. મદીના શરીફમાં એમની વફાત હી. સ. ૧૦૧૫- ઇ. સ. ૧૬૦૬-૦૭ માં

થઈ હતી જેથી જનતુલ-બકી નામની પ્રખ્યાત જગ્યામાં તેમને દફન કરવામાં આવ્યા છે.

આ સંત પુરુષનું નામ ઇસ્હાક હતું. તેમના

હુઝરત અદલામા
ઈસ્હાક ભરૂચી.
ઈ. સ. ૧૬૧૧-૬૨

પિતાશ્રીનું નામ હ. અબ્દુલ
વહાણ હતું. એમનું કુટુંબ ધણું
કરીને ખીબાપુર તરફથી અહીં
આવેલું. એમનો જન્મ કચારે

થયેલો ને કચારે અહીં પધારેલા તે જણાવવું મુશ્કેલ
■ એ ધણા વિદ્વાન હતા. એમણે મોલાના અબ્દુલ
ગની (હ. અહામા શાહ વણહુદીનના શિષ્ય) થી વિદ્યા
મેળવી હતી. પોતાની આખી જિંદગી જનસમાજની
સેવા અને તાલીમ (જ્ઞાન આપવા) પાછળ કાઢી હતી,
ને પોતે મદ્રેસાવાળી જગ્યા (ફાટમાં બેગમવાડી પાસે)
માં રહી વખત કાઢેલો. જ્યાં સારા સારા મુહસ્યો અને
વિદ્વાન પુરુષોએ જ્ઞાન મેળવેલું. આ મદ્રેસા હાલ સુધી
એમના પ્રમથો ચહેરમાં પ્રખ્યાત છે, ને ચહેરમાં
'ઇસહાકપર' (મહોલો) એ સંત પુરુષના નામથી
આખાઈ થયેલું છે. ચહેરમાં મદ્રેસા નામે ઝોળખાતી
જગ્યામાં 'ઇસહાકીઆ મુસ્લિમ બોર્ડીંગ' પણ
ભરૂચના અમેસર બગીરદાર સરદાર સે. પીરસાહેબના
પ્રયાસથી, પ્રખ્યાત માણ કલેક્ટર મિ. ઝોટો રાય-

પ્રીત્તના વખતમાં મુ'બઈના નામદાર ગવર્નર સાહેબના હાથે ખોલવામાં આવી હતી. આ વિદ્વાન પુરુષે તંબા કુની ખદી (વિરુદ્ધ) માં અરખી લાવામાં એક રિસાલો લખેલો છે. હી. સ. ૧૦૭૨ - ઇ. સ. ૧૬૬૧-૬૨ માં એમની વફાત થઈ હતી, ને મદ્રેસા પાસેની જગ્યામાં દફન કરવામાં આવેલા છે. તેમનો ઉરસ રખીઉલઅવલમાં થાય છે.

મકરણ ૧૩

શહેરની ભણવાલાયક જગ્યાઓ

ભૃગુઋષિનું મંદિર, ઠશાશ્વમેધની જગ્યા, શહેરનો કોટ, મદ્રેસા મસ્જિદ, પારસીઓનું ભૂતું દોખમું, વલંદાની કોઠી, વલંદાની કબરો, જર્નલ વેડર્નબર્નની કબર.

આ મંદિર જોકે નવી બાંધણીનું છે, છતાં ભૃગુઋષિ એક વેદના જમાનાના ઋષિ (ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦-૧૦૦૦ દરમ્યાનના) હોવાને લીધે, એની

ખ્યાતિ થએલી છે. લોકવાયકા મુજબ અસલ એ જગ્યાએ ઋષિ આવીને રહેલા જેથી તેમના સ્થાન તરીકે ઓળખાતી હતી. આ જગ્યા નર્મદા નદીને

કિનારે, ને શહેરની પૂર્વમાં બહારની લાડાઈ નજદીક આવેલી છે.

આ જગ્યા શહેરમાં સોમનાથ મંદિર પાસે નદી-
કિનારે આવેલી છે. અહીં હિંદુ
દશાશ્વમેધ શાસ્ત્રો મુજબ દશ અશ્વમેધ થયેલા

હોવાને કારણે એની પવિત્રતા હિંદુઓમાં વધારે ગણ-
વામાં આવે છે જે વિષે પુરાણોમાં વર્ણન કરેલું છે કે
' બળીરાજાએ દશ ઘોડાઓનો લોભ આપતી વળતે
(હિંદુ) દેવો બીધા હતા કે રજેને (તે રાજા) સુષ્ટિ
ધ્રુવવી દેશે. તેથી દેવે, વામનના રૂપમાં બળીરાજા
પાસે આવી, આ ડગલાં જેટલા જમીન તેની પાસે
(હાન તરીકે) માગી. રાજાએ તે માગણી કબૂલ કરી.
તે પરથી વામને એક પગલામાં આખી પૃથ્વી,
બીજા પગલામાં આકાશ, ને ત્રાંબામાં પૃથ્વી નીચેનું
લોંચતળિયું (પાતાળ) માખી લીધાં. અરધું ડગલું
બાકી રહેતાં, વામને બળીરાજાના માથા પર પગ મૂકી
તેને પાતાળમાં દાબી દીધો. તેથી તેણે દેવ (વામન) ને
પોતાના પર દયા કરવા પ્રાર્થના કરી. દેવે તેની
પ્રાર્થના કબૂલ કરીને તેને વચન આપ્યું કે જ્યારે
ઇંદ્રરાજાની મુદત પૂરી થશે ત્યારે તે તેને ઇંદ્રાસન
અપાવશે, ને તે (દેવ-વામન) તેની સાથે (બળીરાજા)

દર ચોમાસામાં અષાઢ સુદિ ૧૧ થી તે કાર્તિક સુદિ ૧૦ સુધી ચાર માસ સાથે ગાળશે. એ જ કારણથી હાલ પણ હિંદુ માન્યતા પ્રમાણે — ‘ દેવ સૂતા છે ’ કહેવાય છે. આ માન્યતાને લીધે ભરૂચમાં દરેક માસમાં અગિયારસ ને સોમવતી અમાસ વધારે પવિત્ર ગણાય છે.

આ કોટ અથવા કિલ્લો શહેરની આબુખાબુ મજાખૂત જાતના પથ્થરોથી ચણાવેલો શહેરનો કોટ

છે. જાયાણુમાં હોવાને સળંગે તેમજ તેની બાંધણી સારી હોવાને લીધે આપણને એની ખ્યાતિના અનેક ઐતિહાસિક દાખલાઓ આશરે ૬૦૦ વર્ષથી મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં (હી. સ. ૮૫૫) માં માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખીલજીએ ગુજરાતના સુલતાન કુતબુદ્દીન મહમદશાહ (૧૪૫૧-૧૪૫૮) પર ગુજરાત છતવા લગભગ ૮૦,૦૦૦ સવારો તથા પાયદળ લશ્કર સાથે ચડાઈ કરેલી, ત્યારે તેણે ભરૂચના (તે વખતના) કિલ્લેદાર મલેક સીદી મરજાન સુલતાનીને સદેશો કહેવાડતાં તેણે ભરૂચનો કિલ્લો નહીં સોંપતાં, સુલતાન મજકુરે શહેરને છતવા વિચાર કરી, ચોતાની સાથના સુલતાનપુરના હાકેમ અલ્લાઉદ્દીન સોહરાબને પૂછી જ્યે જ્યે તેણે જણાવ્યું કે

‘ શહેર (ભરૂચ) ને જીતવા માટે લગભગ છ થી સાત માસ થશે, ને તે માટે સુલતાનને જુદી જુદી જગ્યાઓએ સુરંગો ફેંકવી પડશે. ’ એ સાંભળી સુલતાને જણાવ્યું કે, ‘ તે અરસામાં તો પોતે તમામ ગુજરાતને જીતી લેશે. ’ આવી જ રીતના ખીબા બે દાખલા ઇ. સ. ૧૭૪૧ની સાલના તથા ૧૭૭૧ના છે. એક જગ્યાએ દામાજીરાવ ગાયકવાડે ૧૭૪૧માં ભરૂચ પર ઘેરા બાંહેલો ત્યારે કિલ્લાની મજબૂતીને સમજી, તેમજ નિઝામુલ-મુલ્કે ભરૂચ પોતાની બગીચમાં હોવાનો સંદેશો (નવાબ નેકબાલમખાન ૨, ભરૂચના નવાબનો સંદેશો મોકલ્યાથી) ફક્તિયુમાંથી મોકલાવતાં, ગાયકવાડે ઘેરા ઉઠાવી લીધો હતો. ને ખીબે ભરૂચના છેલ્લા નવાબ મુઅજ્જીઝખાન ઇમતિયાજુદહોલા પર, પ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મોટા લશ્કર તથા તોપો ચઢીત ચડાઇ કરેલી ત્યારે નવાબે ૧૭ દિવસ સુધી બહાદુરીથી શહેરનો ખત્યાવ કરી જીત મેળવી હતી. આ કોટ કેટલા વર્ષનો જૂનો છે તે જણાવવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ તેની ખાંધણી ને મજબૂતીને સમજી આશરે ૨૦૦૦ વર્ષની ઇમારત હોવાનું માનવામાં આવે છે. કેમકે એની ખાંધણી તથા પથ્થરોની બાંત અત્રેની જુમા મસ્જિદના જેવી છે. ને જુમા મસ્જિદ એટલી પુરાતન ઇમારત માનવામાં આવે છે તો તે પછુ એ જ અરસામાં બંધાયો

દર ચોમાસામાં અષાઢ સુદિ ૧૧ થી તે કાર્તિક સુદિ ૧૦ સુધી ચાર માસ સાથે ગાળશે. એ જ કારણથી હાલ પણ હિંદુ માન્યતા પ્રમાણે — ‘ દેવ સૂતા છે ’ કહેવાય છે. આ માન્યતાને લીધે ભરૂચમાં દરેક માસમાં અગિયારસ ને સોમવતી અમાસ વધારે પવિત્ર ગણાય છે.

આ કોટ અથવા કિલ્લો શહેરની આબુખાબુ મજબૂત જાતના પથ્થરોથી ચણાવેલો શહેરનો કોટ છે.

ઊંચાણમાં હોવાને સળગે તેમજ તેની બાંધણી સારી હોવાને લીધે આપણને એની ખ્યાતિના અનેક ઐતિહાસિક દાખલાઓ આશરે ૬૦૦ વર્ષથી મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં (હી. સ. ૮૫૫) માં માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખીલજીએ ગુજરાતના સુલતાન કુતબુદ્દીન મહમદશાહ (૧૪૫૧-૧૪૫૮) પર ગુજરાત છત્તવા લગભગ ૮૦,૦૦૦ સવારો તથા પાયદળ લશ્કર સાથે ચડાઈ કરેલી, ત્યારે તેણે ભરૂચના (તે વખતના) કિલ્લેદાર મલેક સીદી મરજન સુલતાનીને સદેશો કહેવાડતાં તેણે ભરૂચને કિલ્લો નહીં સોંપતાં, સુલતાન મજકુરે શહેરને છત્તવા વિચાર કરી, પોતાની સાથના સુલતાનપુરના હાકેમ અલ્લાઉદ્દીન, સોહરાબને પૂછી જોયું જોયું તેણે જણાવ્યું કે

‘ શહેર (ભરૂચ) ને જીતના માટે લગભગ છ થી સાત માસ થયે, ને તે માટે સુલતાનને બુદ્ધી બુદ્ધી જગ્યા-ઓએ મુરંગો ફાડવી પડ્યો. ’ એ સાંભળી સુલતાને જણાવ્યું કે, ‘ તે અરસામાં તો પોતે તમામ ગુજરાત-ને જીતી લેશે. ’ આવી જ રીતના બીજા બે દાખલા ઇ. સ. ૧૭૪૧ની સાલના તથા ૧૭૭૧ના છે. એક જગ્યાએ હામાજીરાવ ગાયકવાડે ૧૭૪૧માં ભરૂચ પર ઘેરા ઘાલેલો ત્યારે કિલ્લાની મજબૂતીને સમજે, તેમજ નિઝામુલ-મુલકે ભરૂચ પોતાની બગીચમાં હોવાનો સંદેશો (નવાબ નેકઆલમખાન ૨, ભરૂચના નવાબનો સંદેશો મોકલ્યાથી) દક્ષિણમાંથી મોકલાવતાં, ગાયકવાડે ઘેરા ઉઠાવી લીધો હતો. ને બીજો ભરૂચના છેલ્લા નવાબ મુઅઝઝીઝખાન ઇમતિયાજુદદાર પર, પ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મોટા લશ્કર તથા તોપો સહીત ચડાઈ કરેલી ત્યારે નવાબે ૧૭ દિવસ સુધી બહાદુરીથી શહેરનો બચાવ કરી જીત મેળવી હતી. આ કોટ કેટલા વર્ષોના જૂનો છે તે જણાવવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ તેની બાંધણી ને મજબૂતીને સમજે આશરે ૨૦૦૦ વર્ષની ઇમારત હોવાનું માનવામાં આવે છે. કેમકે એની બાંધણી તથા પથ્થરોની બાત અત્રેની જુમા મસ્જિદના જેવી છે. ને જુમા મસ્જિદ એટલી પુરાતન ઇમારત માનવામાં આવે છે તો તે પણ એ જ અરસામાં બાંધાયો

હોય એ માનવાભેગ છે. મુંબઈ ગેઝેટીઅર (સુરત અને ભરૂચ) ના વો. ૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે આ કોટ ઇ. સ. ના ૧૧ માં સૈકામાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ (ઇ. સ. ૧૦૬૪ - ૧૧૪૩) ના વખતમાં તૈયાર કરાવવામાં આવેલો છે. શુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહે હી. સ. ૯૪૦ ના રખી. અવલની તા. ૧ મુતાબિક તા. ૨૦-૮-૧૫માં દુસ્ત કરાવેલો, ને કોટની આસપાસ નવી ખંદક (ખાડી) બનાવરાવેલી, તેનો ફારસી તથા (તે વખતની) શુજરી ભાષાનો શિલાલેખ હાલમાં કુરબ ખાસે કરટમ હાઉસ ખાસેની એક મસ્જિદમાં, મૌજૂદ છે.

(૧) મકકી દરવાજો, (૨) કુતુબપુરી દરવાજો, (૩) ઝાડેશ્વરી દરવાજો, (૪) ઊંચાઈનો દરવાજો, (૫) નવચોકીનો દરવાજો, (૬) હાલ પીર કિર-માનીનો દરવાજો, (૭) મલખારી દરવાજો. જેમાં મકકી દરવાજો, કુતુબપુરી ને ઝાડેશ્વરી દરવાજો, ભાંગી ગયા છે, ને પુરણઓમાં કુતુબપુરી દરવાજા વાળી પુરણ. પરીઓનો કોટ (ઘણું કરીને ઊંચા પુને લીધે કહેવાતું હશે), તારા સિતારાની પુરણઓ, બહાદુર પુરજ (જે વાંદરા પુરજના નામથી ઓળખાય છે), નદી તરફના કોટના પુરજો વગેરે-જેનાં તારા સિતારાનો તથા ખીજા નાના ભાંગી ગયા છે.

આ મસ્જિદ શહેરમાં વોડ સી માં કોટ પર
 બદેસાની મસ્જિદ બેગમ વાડી પાસે આવેલી છે.
 પ્રાચીન વખતમાં એ જગ્યાએ,
 લોકવાયકા મુજબ ગુરુ દત્તાત્રયનું મંદિર હતું.
 કેટલાક લોકો એને જનવિહાર હોવાનું કહે છે. મુસલ-
 માનો પાસે હી. સ. ૪૩૦માં ઇ. સ. ૧૦૩૮માં
 આ ઇમારત આવેલી ગણાય છે. જે બાબતનો
 શિલાલેખ નથી, પરંતુ કેટલાંક લખાણોથી એ અર-
 સામાં એ જગ્યા, અત્રે આશરે ૬૦૦ વર્ષ પર થઈ
 ગયેલા હઝરત બાબા રહમાન સાહેબના વખતમાં
 મુસલમાનોના કબજામાં આવેલી હોવાનું જણાય છે.
 મદ્રેસા તરીકે આ મસ્જિદ પ્રખ્યાત થવાનું કારણ
 આશરે ૩૫૦ વર્ષ પર થઈ ગયેલા સંત પુરુષ હ.
 મોલાના ઇસ્કાક ભરૂચીએ (જેમની વફાત હી. સ.
 ૧૦૭૨માં ઇ. સ. ૧૬૬૧-૬૨માં ભરૂચમાં થયેલી છે,
 ને જેમને એ મસ્જિદ પાસે દફનાવેલા છે) અરબીનો
 મદ્રેસા ચાલુ કરેલો તેને સબબ છે.

આ મસ્જિદ પશુ શહેરમાં આ લક્ષ્મી આગ-
 ખાતા મહેલમાં-વોડ સી માં
 આવેલી છે. આની બાંધણી
 મજબૂત પથ્થરોની તથા

જિયાણુવાળી હોવાથી, એ ઇમારત આશરે ૨૦૦૦ વર્ષની ગણવામા આવે છે. મુસલમાનોના કબજામાં આ ઇમારત મસ્જિદ તરીકે હી. સ. ૪૫૮ ઈ. સ. ૧૦૬૬-૬૭માં આવેલી હોવાનું માનવામાં આવે છે. પરંતુ જુમા મસ્જિદ તરીકે વપરાશમાં આવવા માટેનો એક ફારસી નોંધપોથીનો દાખલો હી. સ. ૭૨૧ નો ઈ. સ. ૧૩૨૦-૨૧ નો સુલતાન ગયાસુદ્દીન તઘલખ (૧૩૨૧-૨૫)ના સમયનો મળે છે. તે લેખથી આપણને સુલતાન મજકુરના પ્રખ્યાત અમીર હોલત શાહ મોહમ્મદ ખુતુમારી (જેના વખતમાં અત્રેની બીજી ઇમારતો જેવી કે, અત્રેની તઘલખ મસ્જિદ, ઈક-ગાહ ને ખંભાતની જુમા મસ્જિદ બનાવવામાં આવેલી છે) ના સમયમાં આ ઇમારત તૈયાર થએલાનો ઉલ્લેખ મળે છે. સદરહુ લેખ મસ્જિદના ઉત્તર તરફના ગુંબજમાં, આરસપહાણની કમાન પર કોતરાવેલો મોબૂદ છે. મસ્જિદની અંદરની છત પર ઘણી કારીગરીવાળું કોતરકામ છે, ને' મસ્જિદની પશ્ચિમ તરફની મહેરાબો પથ્થુ સારા કોતરકામવાળી છે. છતના કોતરકામની પ્રસંશા અંગ્રેજ શિલ્પશાસ્ત્રીઓએ કરેલી છે જેનો દાખલો પુનાના આરચીઓલોજીકલ ખાતા તરફથી પ્રગટ થએલા ગ્રંથથી આપણને મળે છે.

આ જગ્યા અસલ શહેરથી પશ્ચિમ તરફ આસરે
શહેરની ઇતિહાસ. ગામ માઈલ દૂર આવેલી છે.
હાલમાં આ જગ્યા શહેરની
તળી હાલ મુજબ શહેરની હદમાં ગણવામાં આવે છે.

હી. સ. ૭૨૬—ઈ સ. ૧૩૨૫-૨૬માં સુલતાન
મહમદ તઘલખના સમયમાં કૌલતશાહ મહમદ બૂ-
તુમારી નામના અમીરના ખાસ પૈસાથી એ બનાવવામાં
આવી છે. જેનો શિલાલેખ ઇતિહાસવાળી જગ્યામાં
મિસ્ત્રાનની નીચે દક્ષિણ તરફ આરસપહાણની તખતી
પર ફોતરેલો છે.

અહીં વરસમાં બે વખત મુસલમાન લોકો નમાઝ
તથા ખુતબા માટે લેગા મળે છે. જે વખતે શહેરના
ઠાણની સવારી બૂના રિવાજ મુજબ શહેરમાંથી નીકળી
અહીં આવે છે અને બધા લોકો નમાઝ પછી તેવી જ
રીતે સવારી સાથે શહેરમાં જાય છે. એની ખાંધણી
ઘણી ખૂબસુરત અને ઊંચાણવાળી હોવાથી ગુજ-
રાતની ખીલ ઇતિહાસ કરતાં વધારે સારી છે.

આ ઇખતિસાર પ્રસિદ્ધ છે, જે સંવત ૧૩૦૬
માં બનાવેલું કહેવાય છે. શરૂ-
વાડાનું બૂનું દોખ- માં આ ઇખતિસાર સંવત ૧૩૬૫
સુ. ઇ. સ. ૧૩૫૩ માં પારસી પેસ્તાનલિએ દુરાલ

કરાબ્યાની હકીકત વડોદરાના એક ખારોટના ચોપડામાં વર્ણવેલી છે. તે તેથી સાબિત થાય છે કે એની પહેલાં બનાવેલું છે. આ દોખત્રું કાળી તલાવડી ને કુકરવાડા જવાના રસ્તાઓની વચમાં આવેલું છે, જે વપરાશમાં આવતું નથી.

આ જગ્યા શહેરમાં વડાપાડાથી એકમુસ સાહેબ વલંદાની કોઠી તરફ જવાના રસ્તા પર આવેલી છે. ઇ. સ. ના ૧૭મા સદીમાં

આ શહેરની બ્યાપારી જ્યાતિના કારણે વલંદા અથવા કચ લોકોએ બ્યાપારને માટે એક કોઠી આ જગ્યા પર ઇ. સ. ૧૭૦૦માં બનાવેલી. તેથી એનું નામ વલંદા અગર કચની કોઠી પડેલું છે અને તે કારણે એ તરફનો રસ્તો પણ કોઠીના રસ્તાના નામથી મથકુર છે

શરૂમાં વલંદાઓએ ઇ. સ. ૧૬૨૦માં હાલની જગ્યા પાસે એક મકાનમાં કોઠી સ્થાપેલી. પાછળથી તે જગ્યાએથી હાલની જગ્યાએ વિશાળ કોઠીની ઇમારત બનાવેલી છે. એમાં એક હોજ પણ બનાવેલો હતો જે પૂરી દેવામાં આવેલો જણાય છે. આ જગ્યાએ ઉત્તર તરફની દીવાલ પર એક સન-કાયલ (સૂર્યના કિરણથી જોવાનું ઘડિયાલ) મોટા અક્ષરો ને કલાકન્ય આંકડાઓથી બનાવેલું છે જે પરથી દિવસે સૂર્યનાં કિર

ભ્રાથી કલાકની ઓળખ થઈ શકે છે. એ પર ઇ. સ. ૧૭૦૦ની સાલ કોતરેલી છે. કોઠીની જગ્યાએ બહારની બાજુ એક પથ્થરની તખ્તી પર અંગ્રેજીમાં લેખ કોતરેલો છે, જે પરથી જણાય છે કે શરૂઆતમાં ૧૬૨૦ માં હવ લોકોએ, સરૂચમાં પોતાની કોઠી સ્થાપેલી, ને આ જગ્યાએ કોઠીની ઇમારત ઇ. સ. ૧૭૦૦માં ચણાવવામાં આવેલી. આ જગ્યા, પાછળનાં વર્ષોમાં, બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પોતાની કોઠી તરીકે વપરાશમાં લીધી હતી. હાલમાં આ જગ્યા એક હિંદુ શેઠનો માલિકીમાં છે.

આ કબરોવાળી જગ્યા શહેરની પશ્ચિમ તરફ-
 વલંદાની કબરો કુકરવાડાના રસ્તા પર-આવેલી
 છે. વલંદા અથવા હવ-

લોકોએ આ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૬૨૦માં પોતાની કોઠી સ્થાપેલી. ત્યારથી તે એ આ શહેરમાં રહેતા હોવાના સબબે મરણ પામવાથી એમને અહીં દફનાવવામાં આવેલા. કેટલીક કબરો પર સાલો લખેલી છે જે પરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૬૫૪થી ૧૭૭૦ સુધીમાં વલંદા લોકો એમાં દટાયેલા છે.

આ કબર કોટમાં સિવિલ હોસ્પિટલના કંપાઉ-

જનરલ વેડર્નખર્નની કબર ૫૫માં ઉત્તર તરફ આવેલી છે. જે ઇસ ૧૮૫૮ તથા ચૂનાથી ચણેલી છે.

તેની લંબાઈ ૩ ફીટ પહોળાઈ ૩'-૩" ને લંબાઈ ૭'-૧૧" છે. ઇ. સ. ૧૭૭૨ની સાલમાં ૧૪ મી નવેમ્બરે બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના લશ્કરના જનરલ તરીકે, ભરૂચના છેલ્લા નવાબ મોઅજ્જીઝખાનના લશ્કર સામે લડતાં ગોળી લાગવાથી જનરલ વેડર્નખર્ન માર્યો ગયો હતો, જેની યાદમાં તેના એ-ડી-કાંપ તથા સેક્રેટરીએ નીચેની ઇમારત અંગ્રેજીમાં ફેરવાવી, કબર પર તખતી લગાડેલી છે, જે નીચે મુજબ છે:

“ મુંબાઈ ઇલાકાના નામદાર કંપની સરકારના સેનાધિપતિ પ્રિન્સિપલ જનરલ હેન્રી વેડર્નખર્નના શબને આ જગ્યાએ ભૂમિદાહ કરવામાં આવ્યો છે.”

પ્રકરણ ૧૪

શહેરનાં પ્રાચીન તળાવો, વાવ, બાગ (બગીચો)

રત્નતળાવ, ફાટાતળાવ; ફાટાતળાવની વાવ;
જેડફીનની વાવ, લલ્લુભાઈની વાવ, અમજદ બાગ.

આ તળાવ શહેરની પૂર્વમાં, ઝાડેશ્વરી દરવાજા પાસે
શહેરની ઉત્તર તથા પૂર્વ તરફ
રત્નતળાવ આસરે આવેલું છે. આ તળાવ ક્યારે
૧૫૦ વર્ષ. ખોદાયું તેની સાક્ષ્ય નકલ

જણાવી નથી પરંતુ જંબુસરના કોઈ વાણિયા નામે
રત્નલાલે, સિધિયા સરકારના અમલમાં (ઇ. સ. ૧૭૮૩
-૧૮૦૩) ખોદાવેલું હોવાનું કહેવાય છે.

આ તળાવ શહેરમાં ઉત્તર તરફ, કતોપોર દર-
વાજાની નીચે, આવેલું છે. આ
ફાટાતળાવ તળાવ પ્રાચીન વખતનું હોવાની

લોકવાયકા છે. એનું નામ 'ફાટાતળાવ' તરીકે પડેલું હોવાથી અનુમાન થાય છે કે, આ નામ વરસાદની મોસમમાં એનું પાણી ઉભરાઈ બહાર નીકળતું હોય તેથી આ નામ અપાયું હોય એ માનવાભોગ છે કારણકે શહેરની ત્રણ બાજુએ આવેલી ખડક અથવા ખાડીમાં નર્મદા નદીમાં વરસાદની મોસમમાં ફેટલીક વખત ભારે રેલો આવતા, તેના પાણી ખાડીમાં ભરાઈ જવાના કારણે ભારે વરસાદમાં પાણી એકઠા થઈ, એ તળાવ ફેટલોકે વખત ઉભરાઈ જતું હોતું શહેર માટે એક સારી મારફીટ બનાવવાની યોજનાના કારણે ફેટલાક વર્ષ પર આ તળાવને પૂરી રેવામાં આવેલું છે.

આ વાવ શહેરની પશ્ચિમ તરફ વેજલપોરમાં આવેલી છે. જે લડચુના એક ખેડૂદીનની નામ આશરે ૩૦૦ વર્ષ શ્રીમત મુસલમાન વતની નામે ખેડૂદીને આશરે ૩૦૦ વર્ષ પર બનાવેલી હોવાનું કહેવામાં આવે છે. એનું મકાન પણ કુભારીયા ઢોળ પાસે આવેલી જિંચી મસજિદ પાસે હોવાની પણ લોકવાયકા છે.

આ વાવ શહેરમાં ફાટાતળાવ પાસે ઉત્તરમાં બનાવેલી છે, જે લડચુના શ્રીમત વાણિયા ગૃહસ્થ, અને માણ ફાટાતળાવની વાવ આશરે ૧૫૦ વર્ષ

નવાળ મોઅઝઝીઝખાનના દીવાન લલ્લુભાઈએ બનાવેલી હોવાનું, ને બીજા શ્રીમંત ગૃહસ્થ શેઠ ફરસરામ તૃપ્તરામે રિપેર કરાવ્યાનું કહેવાય છે. જેને આશરે ૧૫૦ વર્ષ થયેલાં જણાય છે.

આ વાવ, શહેરની પૂર્વમાં, રતનતળાવ પર મજકુર લલ્લુભાઈની વાવ સંવત ૧૮૩૭માં બનાવેલી છે, જેનો શિલાલેખ આશરે ૧૫૫ વર્ષ પછી મોજૂદ છે.

આ બગીચો, શહેરની ઉત્તર તરફ લાલ જીન પાસે આવેલો હતો. જે ભરૂચના છેલ્લા અમજદ બાગ નવાળ મોઅઝઝીઝખાને, પોતાના

પિતા મહુમ્મ નવાળ નેકનામખાન (મિરઝા અહમદ બેગ) ના નામ પરથી એ નામ અપાયાનું કહેવાય છે. એ બગીચો આશરે ૨૭ વીષાંના વિસ્તારમાં ૯ કુવા સાથે બનાવેલો, જે નવાળી રાજ્ય ગયા પછી બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની માલિકીમાં આવવા કારણે, કંપની સરકારના વ્યાપારી ખાતાના દેશી એન્ડ મિ. મહેરવાનજી હોરમસજીએ, બીજા પારસી ગૃહસ્થ મિ. કાવસજી નસરવાનજી પાસેથી (કે જેણે સરકારી વફાદારી નોકરીના બદલામાં, કંપની સરકારના અમલદાર

કેપ્ટન મોનીઅર વીલીઅમ્સ તરફથી મફત મેળવેલો) ખરીદ્યો હતો. એ બગીચો અંગ્રેજી અમલ દરમ્યાન ઉત્તર યદ્દ જ્વાને કારણે પાછળથી કપાસ પીલવાના સાંચા ગોઠવવા તથા રૂ ભરવાના ગોઠાઉન માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલો.

સ મા સ

શ્રી સયાજી ખાલજ્ઞાન માલા

લૌગલિક ઇતિહાસ

૧ (૧) ગિરનારનું જૌરવ

(૧૯૨૬-૧૯૨૨)

૨ (૨) પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ

(૧૯૧૬-૧૯૨૨)

૩ (૧) પાવાગઢ

(૧૯૨૦-૨૨)

૪ (૨૧) સુરત

(૧૯૨૨)

૫ (૨૭) વડોદરાનો વૈલવ

(૧૯૩૨)

૬ (૩૫) ખેાદ શુદ્ધાઓ

(૧૯૨૩)

૭ (૩૧) મહાખજેશ્વર

૮ (૧૧૪) ફલિચપુર

(૧૯૩૩) (મરાઠી)

૯ (૧૨૬) સિદ્ધપુર

(૧૯૩૫)

૧૦ (૧૨૮) મોઢરા

(૧૯૩૫)

૧૧ (૧૪૧) પાવાગઢ

૧૨ (૧૪૨) કવગિરિ

જ. પુ. જોષીપુરા એમ. એ.

૦-૬-૦

રામલાલ યુનીલાલ મોદી

૦-૬-૦

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

એમ. એ.

૦-૬-૦

લાનુસુખરામ નિ. મહેતા

૦-૬-૦

જગજીવનદાસ દ. મોદી

૦-૬-૦

ગ્રો. હોટાલાલ એમ. એ.

૦-૬-૦

શ્રીકાંત મુકુન્દરામ મહેતા ખી. એ.

ય. પ્ર. દેશપાડે ખી. એ.

(સચિત્ર) ૦-૬-૦

શ્રીમનલાલ મગનલાલ ડાકટર

એમ. એ. એલ. એલ. ખી.

(સચિત્ર) ૦-૬-૦

ગણિલાલ મૂળચંદ મિત્રી

(સચિત્ર) ૦-૬-૦

૦-૬-૦

૦-૬-૦

૧૩ (૧૪૬) હાસ્ય

કાઝી સૈયદ મુશ્હીન હુસૈન
એલમદ હુસૈન ૦-૧૦-૦

છપાય છે.

(૧) પૂણે (૨) વડનગર (૩) આણં અને આરાસુર (૪)
ચંડોદે (૫) કાશી.

તૈયાર થાય છે:

(૧) સુરત; (૨) અંજાત; (૩) દીવ, (૪) વડોદરા, (૫) ચાંપાનેર
(૬) ગ્વાલિયર, (૭) વિજાપુર, (૮) વિજયનગર,
(૯) સાતારા, (૧૦) નાગપુર, (૧૧) નાશિક, (૧૨)
કોલ્હાપુર, (૧૩) ગોમાન્તક (ગોવા)